

GÖÇER ÜRETİM TARZINDAN FEODAL ÜRETİM TARZINA GEÇİŞ SÜRECİNDE İKİLİ SINIF DURUMU VE SINIF MÜCADELELERİ: KARAHANLILAR ÖRNEĞİ

DUAL CLASS SITUATION AND CLASS STRUGGLES DURING THE TRANSITION FROM THE NOMADIC MODE OF PRODUCTION TO FEUDAL MODE OF PRODUCTION: THE KARAKHANID EXAMPLE

Ozan Giray ŞAHİN

Arş. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi,
Kamu Hukuku Bölümü, Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı,
ozangiraysahin@anadolu.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Teorik makale
Gönderildiği tarih: 22 Aralık 2023
Kabul edildiği tarih: 15 Mayıs 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Haziran 2024

Article Info

Type: Theoretical article
Date submitted: 22 December 2023
Date accepted: 15 May 2024
Date published: 25 June 2024

Anahtar Sözcükler

Göçer Üretim Tarzı; Feodalite; Ak Budun; Kara Budun; Karahanlılar; Kara Hitay; Karluk; Selçuklular

Keywords

Nomadic Mode of Production; Feudality; Aq Budun; Qara Budun; Karakhanids; Qara Qitai; Karluk; Seljukids

DOI

10.33171/dtcfjournal.2024.64.1.35

Öz

Karahanlı dönemi, göçebe Türk boylarının göçer üretim tarzından feodal üretim tarzına geçiş dönemindeki önemli duraklardan biridir. Göçer üretim tarzı düzeninden feodal üretim tarzı düzenine geçiş, geçiş sürecine özgü belirli yapısal formasyonları beraberinde getirmektedir. Feodal üretim tarzına özgü üretim ilişkileri ve pratiklerinin göçer üretim tarzı dairesinde örgütlenmiş topluluklar içerisinde yayılması süreci, karşımıza ikili sınıf ve ikili üretim tarzı durumunu çıkarır. Karşımızda bir yanda göçer üretim tarzı içerisinde yaşamakta ısrarcı kara budun diğer yandan ise feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir düzende egemen sınıf işlevlerini üstlenmeye başlamış olan ak budun fraksiyonlarının olduğu bir çelişki düzlemi vardır. Ak budun ve kara budun, feodal üretim ilişkileri içerisinde yaşayan yerleşik toplulukların artı emeğinin paylaşılması ve göçer üretim tarzı düzenine iç sömürü ilişkilerinin eklenmesi düzleminde karşı karşıya gelirler. Söz konusu karşılaşma göçer üretim tarzına özgü kurum ve pratiklerin feodal üretim ilişkilerine uygun formlara tercüme edilmesi ile neticlendiği ölçüde üretim tarzlarının feodal üretim tarzı hakimiyetinde birbirlerine eklenmesi söz konusu olur. Eklenme ise sınıf mücadelelerinin sonucuna bağlıdır. Sınıf mücadeleleri sonucunda eklenme egemen sınıf işlevlerini üstlenmekte olan ak budun fraksiyonları, feodalleşme sürecinde feodal üretim tarzına özgü pratikleri göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan göçer kitlelerine kabul ettirmeye çalışırken kara budun ile karşı karşıya gelmişlerdir. Ak budunun egemen sınıf işlevlerini üstlenmeye başlayan fraksiyonları ile kara budun arasındaki bu çelişki, Karahanlı siyasal sistemi içerisinde göçer kökenli isyanlar ve yapısal istikrarsızlık eğilimlerinin temelinde yatmaktadır.

Abstract

The Karakhanid era is one of the important stops in the transition period of nomadic Turkish tribes from the Nomadic mode of production to the feudal mode of production. The transition from the nomadic mode of production to the feudal mode of production brings along certain structural formations specific to the transition process. The process of the spread of the relations and practices of production belong to the feudal mode of production within the Social formations organised around the nomadic mode of production leads to a dual class situation and the duality of mode of productions. In front of us a plane of contradiction in which contains the kara budun insisting on living within the sphere of nomadic mode of production and the factions of aq budun that have begun to assume the functions of the ruling class in an order dominated by feudal relations of production. The aq budun and the qara budun confront each other on the basis of sharing the surplus labor of sedentary communities living under the feudal relations of production and the articulation of internal relations of exploitation in the nomadic mode of production. To the extent that this confrontation results in the translation of institutions and practices specific to the nomadic mode of production into forms appropriate to feudal production relations, the articulation of modes of production under the feudal mode of production comes into question. Articulation depends on the outcome of class struggles. If articulation is not realised as a result of class struggles, the structure becomes unable to sustain its political existence on the basis of feudal relations of production and either retreats towards the nomadic mode of production or ceases to exist politically. The Karakhanid period also bears the traces of the dual class and the duality of modes of production with the dynamics of articulation and contradiction. In the process of feudalisation, the factions of aq budun, which were assuming ruling class functions over the settled feudal communities, confronted the qara budun while trying to impose the practices specific to the feudal mode of production on the nomadic masses living in the nomadic mode of production. This contradiction between the aq budun's factions, which started to assume the functions of the ruling class, and the qara budun lies at the root of the nomadic revolts and tendencies of structural instability within the Karakhanid political structure.

Giriş

Elinizdeki çalışma, göçer üretim tarzından feodaliteye geçiş sürecinin yarattığı çelişkili dinamikleri, Karahanlılar dönemi özelinde ve üretim ilişkilerine referansla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Belirtilen nedenden ötürü çalışmamız esasında bir tarih çalışması değildir. Zaten çalışmanın yazarının da bilimsel formasyonu gereği böyle bir iddiayı doğrudan sahiplenme olanağı bulunmamaktadır. Çalışmanın, Karahanlı tarihine ilişkin daha önce bilimsel alanda tebarüz etmemiş yeni bir olgusal bilgiyi ortaya çıkarmaya yönelmemiş olması da anılan kısıtlılığın bir sonucudur. Burada yapılmak istenen, Karahanlı tarihine ilişkin mevcut birikimin *Törenin Ekonomi Politikası* adlı çalışmamızda (Şahin, 2022) ortaya konulan *Göçer Üretim Tarzı*¹ kavramsallaştırmasına dayanan bir teorik müdahaleyle ele alınmasıdır. Anılan koşullar dahilinde çalışmamız, nesnesini üretim ilişkilerinin temele alındığı ve toplumsal ilişkilerin üretim ilişkileri ve söz konusu ilişkiler etrafında işleyen sınıf mücadeleleri çerçevesinde (O’Laughlin, 1975, s. 350-351) açıklamaya yönelmiştir.

Yukarıda genel olarak betimlenen süreç bağlamında Karahanlı dönemi esas başlangıç, tek bir kaynak yahut mutlak özgünlüğe sahip bir kerteriz noktası olarak ele alınmamıştır. Yalnız, biriciklik yahut ideal tip formlarını reddediyor ve Karahanlılar’ı tarihselliğin içindeki nesnel bir durak olarak ele alıyor oluşumuz çalışmamızın nesnesinin herhangi bir nesne olduğu anlamına da gelmemektedir. Karahanlılar ile ortaya çıkmamakla ve sınırlı olmamakla beraber feodalleşme süreçleri tarihsel sürekliliği (Hillebrand, 2005, s. 92; Tanilli, 1995, s. 343; Turan O., 2014, s. 43) içerisinde tebarüz eden toplumsal çelişkiler anılan dönemde keskin biçimler edinmişlerdir. Toplumsal sınıfların feodalleşme süreçleri bağlamındaki

¹ Göçer üretim tarzı, toplumsal formasyonun yeniden üretiminin sürü formunda bakılan hayvanlara (bilhassa at ve koyun) bağlı olduğu, sürüler üzerinde aile toprak ve su kaynakları üzerinde kolektif hakimiyetin geçerli olduğu, üretici birimlerin görece bir bağımsızlık içinde işlediği ama aynı zamanda soy bağına dayalı törel bir yapılanmaya dahil olduğu toplumsal formasyonları açıklamak için kullanılmaktadır (Agacanov, 2003, s. 134; Ahincanov, 2014, s. 243-244; Asad, 1979: 420; Durmuş, 2019, s. 191; El-Ömerî, 2014, s. 96; Khazanov, 1981, s. 155; Klyashtorny ve Sultanov, 2013, s. 17; Klyashtorny, 2018, s. 27; Марков, 2010, s. 40-41; Sinor ve Klyashtorny, 1996, s. 338; Şahin, 2022). Göçer üretim tarzı dahilindeki toplumlar basitçe göçebelere değil, yukarıda sayılan koşulları karşılayan toplumlardır ve esasında Orta Asya’da mukimdirler; çünkü sayılan koşulların kümülatif birlikteliği için gerekli nesnel/fiziksel koşullar esasen Orta Asya’ya özgüdür. Göçer üretim tarzı Orta Asya Bozkırları’nın baskın koşullarının bölgede yaşayan insanlar üzerindeki etkileri etrafında biçimlenmiştir (Jettmar, 1954: 760). Göçer üretim tarzında hâkim unsur, toplumsal formasyonların yeniden üretiminin temel dayanağı olan yaşam stokudur. Yaşam stokunun sürü formunda beslenmesi gereksiniminin belirleyici etkileri, göçer üretim tarzını basitçe göçebe nitelik taşıyan besicilik pratiklerinin genelinden ayırmak için önemli bir kriterdir. Çünkü göçer üretim tarzının merkezinde duran yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi, sürü formu içerisinde gerçekleşmek durumundadır (Khazanov, 2015: 93-94). Bu bağlamda göçer üretim tarzı tüm hayvancı ve/veya göçebe toplulukları kapsamamakta, Avrasya Bozkırları’nın özgün koşulları içinde gelişmiş keşiflerin özgün bir birlikteliğini imlemektedir (Benjamin, 2018, s. 17; Frchetti, 2008, s. 17; Grousset, 2011, s. XVI; Kradin, 2003, s. 164; Lattimore, 1979, s. 482; Litvinsky ve Guang-da, 1996, s. 27; Reichl, 1992, s. 18; Sinor, 2005, s. 7; Xa3ahob, 1975, s. 6).

mücadelelerinin keskinleştiği ve şiddetlendiği Karahanlılar dönemi; tam da anılan niteliğinden ötürü tercih edilmiştir. Göçer üretim tarzının dönüşme süreci ve söz konusu dönüşümün Türk-İslam feodalitesi² olarak adlandırabileceğimiz alt kategori bağlamındaki seyri söz konusu olduğunda Karahanlılar dönemi, Selçuklular'dan Osmanlılar'a uzanan feodal devlet ve imparatorlukların tarihini üretim ilişkileri ve üretim tarzına referansla anlayabilmek çabası içerisinde, toplumsal sınıfların mücadelelerinin edindiği karakter bağlamında bir işlev üstlenebilecektir.

Orta Asya toplumlarının tarihlerine mündemiç feodalleşme eğilimleri ile söz konusu eğilimler etrafındaki sınıf mücadelelerinin anlaşılabilmesi süreci, bir dizi teorik sorunun çözülmesini gerektirmektedir. Esasında çalışmamızdaki odak noktası da söz konusu teorik sorunlardır. Teorik sorunların ilki göçer üretim tarzının çözülme sürecinin ortaya çıkardığı görece özgün bir yapısal düzen olan ikili sınıf düzenidir. Göçer üretim tarzının tasfiye olma sürecinde ön sınıfların sınıflaşma ve ön sınıf düzeninde kalma eğilimleri arasındaki çelişki içerisinde gelişen ikili sınıf düzeni, ak budunun yerleşik topluluklar karşısında egemen sınıf konumuna özgü pratikleri keşfi ile göçer töresine bağlı kara budun karşısında göçer üretim tarzına bağlı ilişkileri sürdürme zorunluluğundan ve bu esnada ak budun, kara budun ve yerleşik feodal sınıflar arasında beliren çelişkili ilişkilerden türemektedir. Feodalleşme eğilimine girmiş olan toplumsal unsurlar ile göçer üretim tarzına yaslanan unsurların, bilhassa yerleşik topluluklarda üretilen artı emeğe el koyma sürecinde karşı karşıya geldiği bu süreç, Karahanlıların feodalleşme sürecinin özgün nitelikleri üzerinde belirleyici etkiler üretmesi bağlamında ele alınacaktır.

İkili sınıf düzeninin açıklanmasının ardından çalışmamız bağlamında ikinci önemli teorik sorun; yani üretim tarzlarının eklenmesi meselesi ile ilgilenilecektir. İkili sınıf durumunun temelinde yatan üretim ilişkilerindeki ikili yapının feodal üretim ilişkilerinin hakimiyeti altında biçimlendiği süreçler, üretim ilişkilerinin

² Türk-İslam feodalitesi münhasıran bozkırda kurulan ve merkezinde Moğolların yer aldığı göçebe feodalitesinden (Sneath, 2007: 124) farklı olarak göçer kitlelerinin Horasan, Maverünnehir, İran ve Orta Doğu'ya hâkim olan feodal İslam toplumları ile bir araya gelmelerinin ürünüdür. Birlikteliğin özgün karakteri Türk-İslam feodalleşme süreci ve feodalitesini Moğol tipi bozkır feodalitesinden en azından erken dönemleri için ayırmaya imkân vermekte; ama aynı zamanda Türk-İslam feodalitesi içerisindeki süreklilikleri de tespit etmeyi de gerektirmektedir. Çünkü Türk-İslam feodalitesinin gelişmesi sürecinde gerçekleşen ve göçer üretim tarzından uzaklaşma ile neticelenen kopuş eğilimleri ve bu eğilimleri takip eden toplumsal mücadeleler göçer töresine bağlı kitleler ve feodalleşen toplum arasındaki çelişkiler boyunca tarihte taşınmaktadır. Söz konusu süreklilik, Karahanlılar döneminde tespit edebileceğimiz eğilimlerin Türk-İslam feodalitesi tarihi boyunca etkilerini taşıdığı anlamına gelmekte ve bu bağlamda söz konusu eğilimlerin anlaşılması önemli olmaktadır.

eklemlenme örnekleri olarak ele alınacak ve bu bağlamda Karahanlı dönemindeki feodalleşme eğilimleri ve söz konusu eğilimleri biçimlendiren pratikler incelenecektir.

Karahanlılar ve benzeri örnekler, bir yandan yerleşik feodal yapılar üzerinde hakimiyet kuran diğer yandan da bu hakimiyeti kurma ve koruma sürecinde göçer üretim tarzına bağlı kitlelere muhtaç olan yapıları nedeniyle belirli bir siyasal iktidar düzleminde birbiri ile örtüşmeyen ve uyuşmayan iki üretim tarzına ait yapısal form ve ilişkiler ile pratik setlerini bünyelerinde barındırmaktadırlar. Üretim tarzları bağlamında karşımıza çıkan bu ikilik, ilgili siyasal yapıların bünyesindeki ikili sınıf düzeninin ekonomik kaynağını oluşturmaktadır. Üretim düzeninin ikili ve çelişkili yapısı, göçer üretim tarzı ile feodalite arasındaki tarihsel salınımı tecrübe eden toplumsal formasyonlar için temel bir siyasal istikrar sorunu teşkil etmektedir. Üretim tarzının ikili yapısı, artı emek üzerinde sadece egemen sınıf ilişkisinden doğan bir çelişkiden değil de farklı toplumsal grupların farklı üretim tarzları bağlamında üstlendikleri sınıfsal işlevlerce belirlenen çok boyutlu bir çelişkiden bahsetmemizi gerektirmektedir. Anılan çelişkili yapı karşımıza üretim tarzlarının eklemlenme-çelişme dinamiklerini çıkaracaktır. Siyasal yapılar, farklı üretim tarzlarına bağlı sınıfların çelişen menfaatleri ve buna bağlı mücadeleleri üretim tarzlarının içlerinden birinin hakimiyetinde eklemlenebilmesini başardıkları ölçüde söz konusu çelişkili yapı içerisinde varlıklarını koruma ve sürdürebilme olanağına sahip olacaklar; aksi durumda ise toplumsal sınıfların mücadeleleri arasında tasfiye olacaklardır.

Çalışmamız yukarıda sıralanan teorik sorunları merkezine alarak Karahanlı dönemindeki feodalleşme eğilimlerini ve feodalleşme eğilimleri etrafında gelişen sınıf mücadelelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece ulaşılması ümit edilen sonuç, çalışmanın yukarıda da belirtilen sınırlılıkları bağlamında yeni bir olgusal bilgi değildir elbette. Amaç, verili olgular bütününe teorik bir perspektifle ele alarak siyasi tarih yahut tarihsel olguların kronolojik dizilimi içerisinde işleyen ve feodalleşme süreci içerisinde somutlaşan ekonomik, siyasi ve sınıfsal ilişkilere dair bir perspektif ortaya koymaktır.

İKİLİ SINIF DÜZENİ

Göçer üretim tarzında iki temel sınıftan söz edilebilecektir. Anılan sınıfların ilki bir yanda siyasal iktidar işlevleri üzerinde tekelci bir hakimiyet diğer yanda da orun/ülüş mekaniklerinin beslediği eşitsiz bölüşme ilişkileri dolayısıyla elde ettikleri servet (Avcioğlu, 1985, s. 250-251; Khazanov, 2015, s. 273; Thompson, 2004, s. 178) dolayımı ile tanımlanabilecek olan ak budundur. İkinci temel sınıf ise siyasal iktidar işlevleri üzerinde bir hakimiyete sahip olmamakla birlikte siyasal iktidarın işleyişine

töreyle bağı kolektif rıza dolayısıyla katılma olanağına sahip olan; orun/ülüş mekaniklerinin mülksüzleşmeyi engelleyici etkileri (Avcıoğlu, 1985, s. 525; Divitçioğlu, 2005; 2015) bağlamında asgari düzeyde kendisini idame ettirebilecek mülke sahip, düzenli iç sömürü ilişkilerine karşı korunan ve görel bir bağımsızlık içerisinde yaşayan küçük üretici birimler düzeyinde örgütlenmiş olan kara budundur (Di Cosmo, 1999, s. 14). Sayılan sınıflar, aralarında servet ve siyasal iktidar işlevlerine hakimiyet bağlamında bir ayırım gözlenebilmekle beraber iç sömürünün gelişmediği ön sınıf düzenindedirler. Göçer üretim tarzının betimlenen bu yapısı, Karahanlılar'ın tarih sahnesine çıkmaya başladığı dönemde, tasfiye sürecine girmişse de mevcudiyetini korumaktadır (Divitçioğlu, 2000, s. 103).

Karahanlılar'ın tarih sahnesine çıkışında göçer üretim tarzına mündemiç ön-sınıf ilişkileri tespit edilebiliyor olsa da söz konusu ilişkiler düzeni bir çözülme içindedir. Esasında stabil bir nitelik taşımayan ve ön sınıflar arası sınıf mücadeleleri ile göçer üretim tarzının yapısal istikrarsızlık eğiliminin izlerini taşıyan göçer ön sınıf düzeni; bir yanda sınıflaşmaya çalışan unsurlar diğer yanda da törel örgütlenmeye yaslanan unsurlar arasındaki sürekli mücadelelerin bir arenasıdır. Tasfiye olma yolundaki göçer üretim tarzından Karahanlılar'a miras kalan ön sınıf düzeninde içerilmekte olan yapısal çelişkilerin önemi ise feodalleşme süreci bağı sınıf mücadeleleri üzerindeki biçimlendirici etkileri ve ilgili sürecin karakterini belirliyor oluşlarında yatmaktadır.

Göçer üretim tarzına içrek bölüşüm mekanizmalarının mülksüzleşmeyi engellediği, törel mübadele ilişkilerinin birikimi sürekli olarak yeniden bölüşüm yoluyla yapı içinde dağıttığı ve iç sömürü ilişkilerinin gelişmediği (Divitçioğlu, 2004, s. 137) koşullarda henüz tam anlamıyla bir sınıf egemenliğinden bahsedilemeyecektir. Ama ön sınıflar arası mücadelelerin tarihi (Şahin, 2022) bize sınıf egemenliğinin gelişmediği koşullarda ön sınıfların faal olduğunu göstermektedir. Söz konusu faaliyet ve bağı mücadeleler, ön sınıf düzeninde içerilen sınıflaşma eğilimleri etrafında biçimlendiği için göçer üretim tarzı içerisinde sınıf egemenliğinin gelişmediğini söylerken aynı zamanda sınıflaşma eğilimlerinin varlığını da kabul etmek gerekmektedir.

Göçer üretim tarzı içerisindeki yordamlar sınıf egemenliğinin gelişmesini engellemekle birlikte ak budun ve kara budun olarak adlandırdığımız ön sınıfların ve onlar arasındaki çelişkilerin de temelinde yatmaktadır. Özellikle orun hiyerarşisine bağı olan üyelş dolayısıyla gerçekleşen eşitsiz bölüşüm ve ak budunun, siyasal iktidar işlevleri üzerindeki hakimiyetine bağı olarak dış sömürü ve ticaret ilişkileri

üzerindeki belirleyici etkisi; kara budunun mülksüzleşmesi ile neticelenmesi de ak budun nezdinde, göçer üretim ilişkilerinin olanaklarıncaya sınırlanmış bir servet birikimini beslemektedir. Ön sınıf düzenine mündemiç yordamlar yoluyla gerçekleşen servet birikimi, ortaya çıkan ön sınıflar arası mücadelelerde gözlemlenebilen sınıflaşma eğilimlerinin ekonomik dayanağını oluşturmaktadır (Di Cosmo, 1999, s. 11; Kortepeter, 1968, s. 248; Markov, 2001, s. 326-327).

Karahanlılar ve önderlik ettikleri boylar, X-XI. Yüzyıldan itibaren Maverâünnehir'e yerleşmeye ve yerleşik feodal yapılar üzerinde hakimiyet kurmaya başlamışlardır. Karahanlılar X. Yüzyıl'da Samaniler'e karşı Maverâünnehir'de fethe giriştiklerinde (Bosworth, 1998, s. 98; Haug, 2019, s. 192-193; Knobloch, 2001, s. 19; Merçil, 1989, s. 16; Negmatov, 1998, s. 79) önderlerin amca çocuğu olmaları, mensubu oldukları ailelerin soy bağı hiyerarşisinin merkezinde yer alması (Davidovich, 1998, s. 121) ve en azından yönetici aileler nezdinde siyasal iktidar bilhassa toprak üzerinde görece bir kolektif hakimiyetin tanınıyor olması; (Barthold, 1990, s. 18; Köprülü, 2005, s. 97) törenin, göçer üretim tarzına ait biçimlendirici etkilerinin tam anlamıyla tasfiye olmadığını göstermektedir (Berktaş, 1999, s. 100; Bozdemir, 1982, s. 30; Esin, 2004, s. 263; Hunkan, 2005, s. 10-11; Köprülü, 1980, s. 154; Turan, 1945, s. 309; Ögel, 2000a, s. 195-197).

Göçer töresine mündemiç pratiklerin Karahanlı siyasal örgütlenmesince taşınmasına ilişkin, Isık-Göl'de bulunan Tosor Yazıtında görülen ve göçerler tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemel olan "*Ben Kara Hasan Sökmen. Çağrı'ya ordu bağışlıyorum. Bunu (bana) bağışlayan sana adak adadım İdikut Tengri! (devlet, halk). Ben Mes'ud-Alp aldım. Tanrı (Allah) kutlu kılsın*" (Belek, 2014, s. 35) ifadesi de göçer kitlelerin söz konusu aktarımın bir parçası olduğunun ve kara budunun göçer töresine içrek siyasal örgütlenme pratiklerini sahiplendiğinin bir kanıtı olarak okunabilecektir. Göçer töresine uyum, Karahanlılar'da kendisini göçer boyların siyasal iktidar işlevlerinin yürütülme süreçlerinin dayanağı olarak kalmaları ve görece bağımsızlıklarını korumalarında, siyasal iktidarın bozkır geleneğine uygun bir biçimde konfederatif bir yapıya yakınsayan bir form edinmesinde (Bodmer, 2001, s. 36; Bosworth, 1968, s. 449; Eden, 2019, s. 18) ve siyasal iktidar alanı ya da bir başka deyişle törel alan dairesindeki üretim araçları üzerinde yapının kolektif sahipliğinin sürmesi (Golden, 2011, s. 70-71) gibi pratiklerde göstermektedir.

Göçer töresine bağlılık Maverâünnehir'in fethinin biçiminde de görülebilmektedir. Göçer üretim tarzında çoğu kez rastlandığı üzere askerî harekât bir yandan önderliğe bağlı diğer yandan da sürüleri için otlak-su, kendileri için de el

konulacak zenginlik arayan göçer kitlelerinin, önderliğin politik tasavvuru ile bir nebze uyumlu ama eş zamanlı olarak görece bir biçimde özerk hareketliliğince biçimlendirilmektedir. Kuraklık yahut ortaya çıkan yeni bir siyasal yapının yarattığı basınç gibi sebeplerle kara budunun kitlesel bir biçimde harekete geçtiği zamanlarda göçer önderliği, liderlik ettiği askerî harekâtı yürüten kitleleri takip etmek zorunda kalmaktadır. Söz konusu işleyiş Maverünnehir'in fethi sürecinde Karahanlı önderliğinin göçer kitlelerin hareketinin peşinden sürüklenmesinde (Spuler, 2015, s. 240) görülebilmekte ve bu durum bize göçer töresinin etkinliğini göstermektedir.

Ön-sınıflar arasındaki ilişkileri düzenleyip çelişkileri bastıran törel yapının etkisi, göçer üretim tarzının toplumsal ilişkiler üzerindeki hakimiyet düzeyine bağlıdır. Yapının unsurları göçer üretim tarzına yabancı ilişkiler kurmaya ve pratiklere dahil olmaya başladıklarında ön-sınıf düzeninden sınıflı düzene geçiş eğilimleri, söz konusu pratiklerin törel yapı içerisinde açtıkları çatlaklardan yüzeye süzölmeye başlar (Divitçioğlu, 2004, s. 139). Böyle bir durumda siyasal iktidar işlevlerini üstlenmiş olan ak budun yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenirken bunu olanaklı kılan göçer kitleleri göçer töresi alanında kalmaya devam ederler ve böylece iki üretim tarzının karşı karşıya gelmesi ve beraberinde ikili bir sınıf yapısının belirmesi olgusu karşımıza çıkar.

Yukarıda tarif edilen dönüşümün en önemli basamaklarından biri, yerleşik topluluklar üzerindeki hakimiyetin, haraç/dış sömürü biçiminden çıkıp doğrudan yönetme ve artı emeğe, egemen sınıf işlevleri dolayısıyla el koyma biçimine evrilmesidir. Yerleşik topluluklar üzerinde hakimiyet kuran göçer boy birlikleri temelde ilgili toplulukları doğrudan yönetmeye ve artı emeğe bir egemen sınıf konumu dolayısıyla el koymaya girişmemektedirler. Göçer üretim tarzı içerisinde, üzerinde hakimiyet kurulan (bilhassa yerleşik) toplulukların artı emeğine el konulması süreci, temelde bir dış sömürü/haraç biçiminde gerçekleşir (Divitçioğlu, 2004, s. 123).³

³ Göçer üretim tarzına mündemiç üretim ilişkilerinin, yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi ve tek yönlü uzmanlaşmanın baskın karakterine bağlı kısıtlılığı, göçerleri yapı içerisinde üretmedikleri emtiayı elde etmek için çeşitli yordamlar aramaya sevk etmektedir. Yaygın anlatı bu yordamlar arasında yağma ve akınları öne çıkarıyor olsa da aslında yağma ve akın göçerler için ne ilk ve öncelikli tercih ne de temel yordamdır (Di Cosmo, 2015, s. 51; Markov, 2001, s. 321). Göçerler ihtiyaçlarını karşılama sürecinde öncelikle ticaret yordamını tercih etmektedirler (Frenkel, 2005, s. 203; Klyashorny ve Sultanov, 2013, s. 94). Ticarete olan yapısal gereksinimleri onları istekli tacirler haline getirmektedir (Standen, 2005, s. 131; Khazanov, 2015, s. 320; Марков, 2010, s. 40). Göçer üretim ilişkilerinin kısıtlılığının basıncı altında istekli tacirlere dönüşen göçerler, ticaret yapmaları engellendiğinde aynı basıncın etkisi ile agresifleşmekte ve ticaret yapmaları olanaklı olmadığı koşullarda askerî yordamlara başvurmaktadırlar (Di Cosmo, 1999, s. 12; Karadeniz, 2019, s. 30; Klyashorny, 2018, s. 48). Özellikle sürülerin boyutlarının otlak/su kaynağı dengesini zorladığı ve söz konusu dengeyi bozulmasına yol açan yaşam stokunun tehditkâr bir artık niteliği kazandığı durumlarda eldeki hayvanların ticaret yoluyla elden çıkarılması eğilimi, zor ile bütünüleşmekte ve ticari pratikler agresif ticaret formunda yürütölmektedir (Harmatta ve Litvinsky, 1996, s. 367; Sinor,

İç sömürünün gelişmediği ve artı emeğe egemen sınıf işlevleri yoluyla el konulmadığı koşullar altında siyasal iktidar işlevleri üzerinde hakimiyet kurmuş (Di Cosmo, 1999, s. 22) olan ak budun, anılan düzende, kara budun karşısında bir ön-sınıf konumundadır. Ön-sınıf düzeninde ak budun ve kara budundan müteşekkil sınıflar arasındaki ilişkiler ve çelişkiler törel yapı tarafından düzenlenmekte ve bastırılmaktadır. Söz konusu düzenleme ve bastırma ön-sınıflar törel yapı içerisinde tutulabildikleri sürece olanaklıdır. Ön sınıf düzeni altında kalındığı durumda göçer topluluklar yerleşik topluluklar üzerindeki hakimiyetlerini göçer üretim tarzı dolayısıyla sınırlanmış bir biçimde tecrübe ederler. Göçer üretim tarzı, yerleşik topluluklar üzerinde hakimiyet kurarak ilgili toplulukların artı emeğine dış sömürü formunda el koymaya imkân vermekle beraber; artı emeğe el koyma sürecinin göçer üretim tarzına mündemiç yordamlarla gerçekleştirilmesini, göçer topluluğun törel örgütlenmesinin ilgili hakimiyet dolayısıyla değiştirilmemesini zorunlu kılmaktadır (Sinor, 2005, s. 9).

Göçer töresine bağlı boylardan müteşekkil bir konfederasyon halinde Maverâünnehir'e gelen Karahanlılar, Samaniler'i bölgeden uzaklaştırmaya ve Samaniler'in terk ettikleri topraklara, üzerindeki insanlarla beraber egemen olmaya başladıklarında feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir uzama, köyler ve kentler ile örülü feodal bir topluma dahil olmaya başlamışlardır (Barisitz, 2017, s. 87). Söz konusu dönüşüm, göçer önderliğinin egemen sınıf pozisyonuna bağlı toplumsal işlevleri üstlenmesi ile neticelenecek olan bir süreci tetiklemiştir (Khazanov, 1994b, s. 250).

Ak budunun egemen sınıf pozisyonundan türeyen işlevleri üstlenmesi tek başına tüm göçer toplumunun değişmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü ak budun, söz konusu işlevleri üstlenirken göçer üretim tarzına mündemiç törel ilişkilerle bağlı ve töreye yaslanan kara buduna bağımlıdır. Söz konusu ilişkiler düzlemi, ak budunun bir yanda egemen sınıf pozisyonuna ilerlediği diğer yanda da göçer kitlelerin

---

2005, s. 7; Şahin, 2022, s. 110). Tehditkâr artığın konu olduğu mübadele ilişkilerin ihtiyaçları karşılama kriterini aşan ve ilgili topluluğun sürülerinin yeniden üretim süreçlerine koruma gereksinimi ile bütünleşen karakteri, komşu topluluklar söz konusu tehditkâr artığın satılmasını zorunlu hale getirmektedir. Göçerlerin komşuları söz konusu hayvanları almak istemediklerinde yahut göçerlerin istedikleri ölçüde mübadele etmekten kaçındıklarında devreye askeri yordamlar girmekte ve göçerler ellerindeki tehditkâr artığı komşularına zorla vererek karşılığında "hediye" formunda haraç alma yoluna gitmektedirler. Askeri yordamlara başvurulduğunda da tercih yağmadan ziyade askeri baskı yoluyla haraç olarak uzun erimli dış sömürü ilişkileri kurmaktır (Khazanov, 1994b, s. 223). Fetih ise tercih edilen bir yordam değildir (Standen, 2005, s. 131); çünkü yerleşikler üzerinde fetih yoluyla egemenlik kurmak göçer üretim tarzının işleyişinin ve ön sınıf düzeninin bozulmasını beraberinde getirmektedir.

törel önder/yoldaşı olduğu bir ikili durumu ve çelişen sınıf çıkarlarından beslenen bir ikili sınıf yapısını ortaya çıkaracaktır. İkili sınıf yapısının göçer üretim tarzına yaslanan ayağında, törel örgütlenmesini korumaya çalışan ve yerleşik toplulukların artı emeğine göçer üretim tarzına özgü törel alanın içerisi ve dışarıları arasındaki ayrımına dayanan sosyal iş bölümü dolayısıyla el koyan kara budun vardır. Kara budunun karşısında ise egemen sınıf konumunu koruyabilmek için kara buduna olan askeri bağımlılığı ölçüsünde onunla ön-sınıf düzeninde ilişki kuran; ama bir yandan da yerleşik topluluklar üzerinde bir egemen sınıf gibi faaliyet göstererek artı emeğe feodal yordamlarla el koymaya yönelen ak budun yer almaktadır. Ak budun ve kara budun arasındaysa yerleşik topluluklar bulunmaktadır. Yerleşik topluluklar ak budunla feodal sınıf egemenliği düzleminde ilişki kurmakta ve artı emeklerini ak buduna vermektedirler. Kara budun ile olan ilişkileri ise törel alanın içerisi ve dışarıları arasında kurulan sosyal iş bölümü ilişkisi çerçevesinde gerçekleşmektedir (Şahin, 2022). Törel alanın içerisi ve dışarıları arasındaki sosyal iş bölümünün dış sömürüye olanak veren yapısı nedeniyle yerleşik topluluklar, ak buduna olduğu gibi kara buduna da artı emek ve hatta üretim aracı olan tarlalarını (otlak olarak kullanılması için) sunmak zorunda kalmaktadırlar (Divitçioğlu, 2004, s. 126).

Yukarıda betimlenen ilişkiler matrisinde görülebileceği üzere ikili sınıf düzeni basitçe ak budun ve kara budun arasındaki ilişki dolayısıyla değil; ak budun ve yerleşik tebaa arasında kurulan sınıf, ak budun ve kara budun arasındaki ön sınıf ve göçer töresinin törel alanın içerisi ve dışarıları arasında kurduğu, sömürü ile neticelenen sosyal iş bölümü ilişkileri arasındaki çelişki bağlamında anlaşılacak durumundadır. Karahanlı Devleti oluşurken ak budun yerleşik çiftçilerin üzerinde egemen bir sınıf oluştururken kara budun ile göçer üretim tarzına mündemiç yahut en azından ona bağlı ilişkilerini korumak zorunda kalmış (Divitçioğlu, 2004, s. 138) ve böylece çelişkili bir yapı, ikili sınıf düzeni ortaya çıkmıştır.

Karahanlılar'da gözlemlenen ikili sınıf durumu esasında iki üretim tarzının ve ilgili üretim tarzları etrafında örgütlenmiş toplumsal formasyonların (üretim tarzlarınca belirlenmiş zorunluluklara bağlı olarak) karşı karşıya gelmesinin ürünüdür. Yani ikili bir sınıf durumu esasında bize ikili bir üretim-örgütlenme durumunu işaret etmektedir (Di Cosmo, 1999, s. 32). Göçer önderliğinin yerleşik çiftçiler üzerinde kurduğu egemenlik, göçer önderliğini feodal üretim ilişkileri içerisinde egemen sınıf konumuna yükseltirken ortaya çıkmakta olan devleti yani Karahanlılar'ı feodal ilişkilere bağlamaktadır. Karahanlı Devletini ortaya çıkaracak

olan egemen sınıf konumunun elde edilmesi ama daha da önemlisi elde tutulmasını olanaklı kılan ve kılacak olan göçer kitlelerinin varlığı ise ortaya çıkmakta olan devleti göçer üretim tarzı ve göçer töresine bağımlı kılmaktadır. Böylece üretim tarzları bağlamında bir ikilik vuku bulmaktadır (Moghadam, 1988, s. 401).

İkili ekonomik-politik yapı beraberinde Karahanlı toplumunu çevreleyen ikili bir sınıf yapısı ve dolayısıyla siyasal iktidarın bir yakadan diğer yakaya salınırken biçim değiştirmesini zorunlu kılan bir çelişkiler düzlemini beraberinde getirmektedir. Göçer kitlelerinin, yerleşik toplulukların artı emeğine el koyma, otlaklarını genişletme ve ticaretten pay alma ısrarları; ak budunun göçer kitlelerin bu ısrarlarını karşılama yükümlülükleri ve egemen sınıf konumuna yaslanarak el koydukları feodal artı emeğin yeniden üretim koşullarını koruma yükümlülükleri arasındaki çelişkiler, (Moghadam, 1988, s. 406-407) söz konusu ikili ekonomik-politik yapının yeniden üretilebilmesi sürecindeki temel sorun demetini teşkil etmektedir.

Yapının mevcut haliyle ve şiddetli bir çatışma olmaksızın yeniden üretilebilmesi için göçer üretim tarzına bağlı yaşayan göçer kitlelerin, gelişmekte olan devlet ve onun üzerinde yükseldiği üretim ilişkileri düzlemine dahil edilmesi gerekmektedir. Söz konusu sorun esasında bir eklemlenme sorunudur. Şayet göçer üretim tarzına mündemiç üretim ilişkileri, feodal üretim ilişkilerine iki tarafın da yeniden üretimini olanaksız hale getirmeyecek koşullarda eklemlenebilirse o zaman yapının, ikili sınıf düzeninin unsurları arasında şiddetli bir çatışma çıkmadan bütünlüğünü koruması mümkün olacaktır. Aksi halde ise sınıf çatışmalarının şiddetlenmesi ve yapının tekilleşme sürecine (sınıf çatışmaları dolayısıyla) girmesi söz konusu olacaktır.

Göçer töresine uyumlu bir siyasal ve ekonomik örgütlenme, Karahanlı ak budununun önderliğinin dayanağı olan göçer kitlelerin rızasını korumak için temel bir gerekliliktir. Söz konusu gereklilik, ak budunun siyasal iktidar işlevleri üzerinde sınıflaşma ile neticelenecek bir hakimiyet kurmasını engellemeye yönelik, kara budundan türeyen bir eğilimin siyasal iktidar pratikleri alanında temsilini toplumsal formasyona dayatmaktadır. Söz konusu zorunluluk altında ortaya çıkan siyasal pratik setleri, doğrudan üretici birimlerin artı emeğine el konulmasına olanak veren iç sömürü ilişkileri ve söz konusu ilişkilere bağlı yordamlardan kaçınma eğilimini bünyelerinde barındırmaktadırlar. Söz konusu kaçınma eğilimine bağlı olarak siyasal iktidarı oluşturan pratik setleri, doğrudan üretici birimler ve siyasal iktidar örgütlenmesi arasında üretim araçları üzerinde iktisadi olmayan yordamlarla kurulan hakimiyetten türeyen bir bağımlılık ilişkisi kurmayan bir nitelik edinmek zorunda kalmaktadırlar (Berktaş, 1989, s. 154-155).

Göçer üretim tarzı altında gelişen toplumsal yapıların tarif edilen özellikleri, göçer kitlelerinin rızalarını sağlamakla beraber önderliği hem önderlik konumunu hem de Karahanlılarda görebileceğimiz üzere yerleşikler üzerindeki egemen sınıf konumunu korumak adına göçer kitlelere bağımlı kılmaktadır (Divitçioğlu, 2004, s. 124). Anılan bağımlılık nedeniyle olsa gerek, Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması hikayesinde Kazan Han'ın kurtuluşu Karacuk Çoban'a bağlıdır (Dede Korkut Masalları, 1968, s. 22-39; Lewis, 1974, s. 10). Karacuk Çoban burada hanların siyasal iktidarının temelinde yatan kara budun kitlelerini temsil etmekte ve Kazan Han'ın kurtuluşu beylerinin değil Karacuk Çoban'ın elinden olmaktadır.

Göçer önderliğinin siyasal iktidar işlevlerini üstlenebilmek için görece olarak özerk üretici birimler halinde örgütlenmekte olan kara buduna olan bağımlılığı, göçer töresi içerisinde toplumsal formasyonun yeniden üretilmesine olanak verirken göçer üretim tarzından uzaklaşma eğilimleri başladığında, feodalleşmeye başlayan unsurlar ile töreye yaslanan kitleler arasındaki önemli çelişki odaklarından biri haline gelir. Göçer önderliğinin, yerleşik tebaa üzerinde egemen sınıfın bir parçası iken; söz konusu egemen sınıf konumunu elde etme ve koruma noktasında kara buduna olan bağımlılığı; kara budunla arasındaki önderlik-yoldaşlık ilişkisini korumayı gerektirmektedir (Khazanov, 1994b, s. 212). Göçer üretim tarzından kopma sürecindeki ikili sınıf durumu da anılan bu çelişkili ilişkiden türemektedir.

Yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevi üstlenen göçer önderliği, egemen sınıf konumunu korumak için kara budunun taleplerini karşılama ve daha da önemlisi kara budunun törel örgütlenmesini koruma yükümlülüğü ile karşı karşıyadır. Söz konusu yükümlülük ilk olarak kara budunun yerleşik tebaa gibi düzenli bir iç sömürü ilişkisinden görece olarak azade kılınmasını gerektirmektedir. Aksi, Karahanlılar öncesinde de görülebileceği üzere kara budun kitlelerinin bağlı buldukları siyasal yapılara sırt çevirmelerinden isyan etmelerine uzanan (Karaalioğlu, 1980, s. 102-103) bir düzleme yayılan sınıf tepkileri ile neticelenmektedir.

Kara budunun töreye mündemiç yaşayışının korunması onların göçer önderliğine olan rızasının temeli, söz konusu rıza ise yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevi üstlenmiş olan ak budunun yerleşik üreticilerin artı emeğine el koymasının dayanağı olduğu için; egemen sınıf olma rotasına giren göçer hanedanları kara budun ile olan ilişkilerini korumak adına onların gelişmekte olan feodal yapının dışında kalma ısrarlarına katlanmak zorundadırlar.

Ak budunun, kara budun karşısındaki törel yükümlülüklerinin diğer önemli ayağı ise yerleşik üreticilerin artı emeğine el koyma sorunu ile doğrudan ilişkilidir. Yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenen ak budun, sınıf konumu sebebiyle yerleşik üreticilerin artı emeğine el koyabilmektedir. Ne var ki kara buduna olan törel bağlılık el konulan artı emeğin kara budun ile üleşilmesini gerektirmekte ama daha da önemlisi kara budunun törel alanın içerisi ve dışarısı arasındaki sosyal iş bölümüne dayanarak yerleşik toplulukların artı emeğine bizzat el koyma, yerleşik toplulukların artı emeğinin üzerinde neşet ettiği üretim araçlarını yani topraklarını doğrudan otlak olarak kullanma eğilimlerine de katlanılmasını gerekli kılmaktadır.

Ak budunun kara budun karşısındaki törel yükümlülükleri, yukarıda tarif edildiği biçimiyle ak budun ile yerleşik üreticiler arasındaki sınıf ilişkisi bağlamında bir sorun teşkil etmektedir. Ak budun bir yandan egemen sınıf olarak el koyduğu artı emeğin bir kısmını kara budunla paylaşma yükümlülüğüne direnmekte; ama daha da önemlisi kara budunun yerleşik toplulukların artı emeğine doğrudan el koyma eğilimi nedeniyle, yerleşik toplulukların artı emeğine el konulma sürecinde kara budun ile karşı karşıya gelmektedir. Ak budunun, kara budunun töreden gelen eğilimleri ile olan çelişkili ilişkisi ve bu çelişkili ilişkiye katlanma yoluyla elde edebildiği rızaya olan bağımlılığı ise; onları bu kez de egemen sınıf olarak artı emeği karşılığında feodal yükümlülükler üstlendiği yerleşik çiftçilerle karşı karşıya getirmektedir. Ak budun, egemen sınıf konumundan dolayı el koymaya niyetlendiği artı emeğin yeniden üretim koşullarını korumak adına kara budunun törel eğilimlerini dizginlemek zorunluluğu ile yerleşik toplulukların artı emeğine el koymasını olanaklı hale getiren egemen sınıf konumunu korumak için kara buduna olan bağımlılığı nedeniyle aynı törel eğilimleri korumak zorunluluğunu arasındaki çelişki ile karşı karşıyadır.

İkili sınıf yapısının ürettiği çelişki, göçer önderliğinin toplumsal konumu ve işlevleri bağlamında törel yapı ile gelişmekte olan feodal ilişkiler arasındaki çelişki biçimini edinmektedir. Göçer önderliği önderlik konumu ile onunla çelişmeye başlayan egemen sınıf işlevlerini üstlenebilmesinin temel dayanaklarını sunan törel yapıya bağlı kalmak zorundadır. Ne var ki üstlendiği egemen sınıf işlevlerinin sürdürülebilmesi sürecindeki zorunluluklar ve toplumsal artığa el koymaya ilişkin keşiflerin etkileri nedeniyle törel yapıdan uzaklaşma-kopma eğilimini beraberinde getirmektedir.

Yukarıda özetlenen bağımlılık ve çelişkili birliktelik, yapısal istikrarsızlık yaratan çelişkili eğilimlerin arasındaki salınımın sürekliliğinin (Di Cosmo, 1999, s. 24; Runciman, 1943, s. 48), yapının istikrarının temel dayanağı olduğu ikili sınıf durumu ile neticelenmektedir. Söz konusu ikili sınıf durumunun, istikrarı istikrarsızlaşma eğilimlerine bağlayan niteliği, yerleşik sınıflar üzerindeki egemen sınıf konumu açısından ak budun ve kara budun arasındaki çelişkilerin keskinleşmesi ve çatışmaların kaçınılmaz hale gelmesinin temelinde yatmaktadır (Bayram, 2001, s. 61).

EKLEMLENME DİNAMİKLERİ VE FEODALLEŞME EĞİLİMLERİ

Feodalite, Akdeniz havzasının coğrafi koşullarının basıncı altında gelişen köleci üretim tarzı ile Avrasya Bozkırları'nda gelişen göçer üretim tarzı parantezi dışında, pre-kapitalist dönemin hâkim üretim tarzı olarak tanımlanabilecektir (Berktaş, 1989, s. 12). İçinde geliştiği nesnel koşullara bağlı olarak farklı biçimler edinmekle birlikte üretim aracı statüsüne indirilmemiş doğrudan üreticinin artı emeğine münhasıran iktisadi olmayan yordamlarla el konulmasına ilişkin pratiklerin hakimiyeti merkezinde tanımlandığı haliyle (Markov, 2001, s. 324) feodal üretim tarzı, çalışmamızın konu aldığı X-XI. yüzyıllarda daha ileri biçimleri ile Çin'de ve daha geri biçimleri ile ise Batı Avrupa'da olmak üzere Avrasya'nın hâkim üretim biçimidir (Erdost, 1989, s. 163). XI. Yüzyıl'a gelindiğinde Avrasya Bozkırı'nın göçer halkları, feodal üretim tarzının ürettiği basınçları tecrübe etmektedirler. Söz konusu tecrübe, Moğol İmparatorluğu'nda göreceğimiz haliyle göçer feodalitesi (Vladimirtsov, 1987) biçimini henüz edinmemiş olmakla birlikte göçer üretim tarzına dayanan toplumsal formasyonlar nezdinde önemli sonuçlar üretmiştir. Üretici güçlerin gelişmesi ile feodal üretim ilişkileri, yerleşik topluluklara göçerlerin basınçlarına direnmeyi mümkün kılacak yordamlara erişme olanaklarını vermeye başlamıştır. Yerleşik toplulukların göçerlere karşı direnme olanaklarındaki gelişmenin göçerler nezdindeki etkisi ise göçer üretim tarzına dayanan toplulukların kendilerini yeniden üretebilmelerinin zorlaşması biçiminde somutlaşmaktadır (Markov, 2001, s. 322). Söz konusu dönüşüm, özellikle X. Yüzyıl'dan itibaren Orta Asya'nın kurak bir döneme girmesi (Gumilev, 2003, s. 298; Peacock, 2016, s. 24) ile birlikte ele alındığında, göçer üretim tarzına dayanan halkların, toplumsal formasyonu yeniden üretme süreçlerinde karşılaştıkları sorunlar daha açık bir biçimde görülebilecektir. Bir yanda feodal üretim ilişkileri içerisinde göçerlere direnmelerine olanak verecek birikimi elde etme olanaklarına erişmeye başlamış olan yerleşik feodal devletler diğer yanda da X. Yüzyıl'da şiddetlenen kuraklıklarının yıkıcı etkileri; bozkır halklarını,

yaşamlarını idame ettirme ve mensubu oldukları yapıyı yeniden üretme yordamlarına daha kolay erişebildikleri bozkır kıyısına itmektedir. Bozkır kıyısında gelişen feodal yapıların edindiği yeni olanaklar ise göçer topluluklar ve tarımcı feodaller arasındaki karşılaşmalarda, göçerler üzerindeki yerleşikleşme ve feodalleşme yönünde bir eğilimi besleyen etkiler üretmektedir.

Karahanlı feodalleşme süreci, yukarıda anılan eğilimlerin izlerini bünyesinde taşımaktadır. Feodalleşme süreci, Karahanlılar'ın içinden geldiği göçer üretim tarzının etkisi altında biçimlenecek ve Karahanlı feodalitesi, artı emeğe el koymaya ilişkin feodal yordamlar ile göçer üretim tarzından türeyen ve artı emeğe feodal el koyma biçimleri ile doğrudan bir çelişki içerisine girmeyen pratiklerin mezcedilmesi ile biçimlenecektir. Göçer üretim tarzına bağlı pratiklerin feodal biçimlere uyumlu bir forma tercüme edildiği süreç, göçer üretim tarzının feodal üretim tarzına eklenmesi olarak adlandırılabilir.

Eklenme sürecinde göçer üretim tarzının kara budunun artı emeğini koruyan ve kara budun ile ak budun arasındaki ilişkinin tam bir sınıf ilişkisine dönüşmesini engelleyen pratiklerinin tasfiyesi yahut eklenmeye dahil edilmesine yönelik çabalar, egemen sınıf işlevlerini üstlenmekte olan ak budun ve sınıf müttefikleri tarafından üstlenilecek ve böylece törel yapı sınıf çatışmaları arasında bölünecektir. Ak budun, üstlendiği egemen sınıf pozisyonu ve işlevlerine eklenilebilen törel pratikleri sahiplenirken; törenin, üstlenilen egemen sınıf pozisyonu ile çelişen pratiklerini törel alanın dışında tutmaya çalışmaktadır. Söz konusu çabalar bize eklenmenin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmediğini, beraberinde çelişkilerle geldiğini göstermektedir.

Karahanlı ak budununun egemen sınıfa dönüşmesi ve Karahanlılar'ın feodalleşmesi sürecinde göçer üretim tarzına özgü pratiklerin feodal pratiklere eklenmesi; ak budunun ele geçirilen topraklar ve söz konusu topraklarda mukim artı emeğe el koymaya olanak veren pratikleri koruma ve sürdürme eğiliminin başına geçmesinde görülebilmektedir. Söz konusu durum Kaşgarlı Mahmud tarafından tespit edilmiştir. Mahmud, Kaşgar Bölgesi'nin yerli unsurlarına yüklenen açık bir feodal angaryadan; yani reayaya karşılıksız yük taşıtmaya tekabül eden *Rabçat* pratiğinden bahsetmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2005, s. 459; Genç, 1981, s. 189). Anılan örnek Karahanlı ak budununun yerel feodal pratikleri sahiplenmeye başladığını göstermektedir.

Feodal pratikleri ve dolayısıyla feodal artı emeği temellük eden ak budun, yerleşik feodal pratiklerle uyumlu bir biçimde elde ettiği yeni mülkleri, törel olmayan yollarla üleşme eğilimine girmiştir. Söz konusu üleşme, ilgili mülklere bağlı artı emeğin de üleşilmesini içerdiği ölçüde, artı emeğin sağlayıcısı olan yerel doğrudan üreticiler üzerindeki egemen sınıf işlevlerinin söz konusu üleşmeye dahil olan ak budun unsurları tarafından da üstlenilmesi; yani feodalleşmenin yatay düzlemde genişlemesi ile neticelenmiştir (Moghadam, 1988, s. 388-389). Genişleme sürecinde yerel feodal egemenler feodal mülk sahipliği bağlamında ağırlıklarını kaybederken; feodal mülk sahipliği, göçer töresinden uzaklaşma eğilimine dahil olan Türk soyluları arasında yayılmıştır (Spuler, 2015, s. 434).

Ak budun, ele geçirdiği toprakları göçer töresine aykırı bir biçimde doğrudan hakimiyet altına alırken, göçer töresine mündemiç ülüş ve toprak mülkiyetinin soy bağı dolayısıyla kolektif olarak sahiplenilmesi (Şahin ve Özdemir, 2022) yordamlarını geliştirmekte olan yeni feodal ilişkilere uyumlu bir biçimde dönüştürecektir. Dönüşüm sonrasında ele geçirilen topraklar ak budun soyunun kolektif mülkü sayılarak soy bağı hiyerarşisinde, ama yalnızca ak budun arasında üleşilirken; toprakların kolektif hakimiyeti bu kez feodal mülkler üzerinde soy bağına dayalı bir hakimiyet rejimine ve feodalitenin toprak mülkiyeti ile siyasal iktidarı bir araya getiren geleneğine uyumlu olarak üretim araçları üzerinde yönetici uruğun kolektif sahipliği fikrine tercüme edilecektir. Eklemlenmenin anılan niteliği sonrasında Karahanlı toprakları yönetici uruk tarafından mülk olarak paylaşılırken (Barthold, 2010, s. 104) yönetici uruğun mensupları egemen oldukları alanda siyasal iktidarın doğrudan hâkimi olma iddiasını sahipleneceklerdir. Siyasal iktidarın belirli bir soy tarafından kolektif olarak sahiplenilmesi, soy bağı hiyerarşisinin feodal yapıya taşınması bağlamında merkezîyetçi eğilimleri kuvvetli bir feodalite ile neticelenecek; ama aynı zamanda siyasal iktidara kolektif olarak sahip olan unsurlar arasında siyasal iktidar aygıtlarına hâkim olma mücadelelerinin daha sık, kitlesel ve şiddetli bir biçimde gerçekleştiği bir yapı ortaya çıkacaktır (Berktay, 1989, s. 49).

Ortaya çıkan feodal unsurlar XI. Yüzyıldan itibaren Karahanlı toplumsal sisteminde ağırlıklarını arttıracaklar ve göçerlerin isyanlarına paralel bir biçimde feodal artıların bölüşülmesi uğruna kendi aralarında feodal nitelikli mücadelelere de girişeceklerdir (Barthold, 2010, s. 104; Saidov vd., 2011, s. 11-12). Söz konusu mücadelelerin temelinde geliştirmekte olan feodal sisteme entegre olan yerel feodal egemenler ve soy bağı ilişkilerini feodal sisteme taşıyan göçer soyluluğu ile siyasal iktidarın merkezindeki hanedan arasındaki merkezkaç ilişkileri yatmaktadır. Bahsi

geçen merkezkaç ilişkilerinin varlığı, özellikle XI. Yüzyıldan itibaren şiddetlenen iç çatışmalarda ve yerel feodal unsurların yeri geldiğinde sikke bastırabilecek bir özerkliğe kavuşmalarında tespit edilebilmektedir (Barthold, 2004, s. 77; Togan, 1981, s. 59).

Karahanlılar, Maverâünnehir'i ele geçirirken, Samaniler'in yönetimi ile uzlaşmazlık içine düşen yerel feodal egemen sınıf unsurlarından destek almışlardır (Barthold, 1990, s. 276; Haug, 2019, s. 193; Köprülü, 1980, s. 153; Köymen, 2000, s. 41; Spuler, 2015, s. 102). Karahanlı ak budunu, feodal üretim ilişkileri üzerinde hakimiyet kurmaya niyetlendiğinde söz konusu destek karşılıksız kalmamıştır. Feodal topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmeye başlamış olan Karahanlı ak budunu, kendilerine destek veren yerel egemenler ile kurmakta oldukları yeni boy birliği/devletin işleyişi ve tarımla uğraşan toplulukların artık emeğine el konulması noktasında iş birliğine girmiştir.

Yerel feodal egemenlerle kurulan sınıf uzlaşısı, Egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş olan göçer önderliği ve göçer töresine bağlı kalmakta ısrarcı olan kara budun ve ak budun unsurları arasındaki çelişkinin kuvvetlenmesi ölçüsünde sıklaşıp bir sınıf ittifakı biçimini edinecektir (Divitçioğlu, 2004, s. 129-130; Ebu Dülef, 1975, s. 84). Yerleşik toplulukların artı emeğine el koyma noktasındaki çelişkiler ise sınıflaşmanın niteliği ölçüsünde ittifakı kuvvetlendirecektir. Egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş olan göçer önderleri ile yerel feodal unsurlar arasındaki sınıf uzlaşısı, bir sınıf ittifakına dönüşme yolunda ilerledikçe, yerel feodal unsurların özellikle yerleşik feodal bürokrasiye özgü pratiklerin göçer devletlerince istihdam edilmesi ve söz konusu pratikleri işler halde tutabilecek ideolojik donanım ve sınıf bilincine vakıf feodal unsurların devletin işleyişi üzerinde ağırlığının artması söz konusu olacaktır (Barthold, 1990, s. 329; Findley, 2005, s. 70; Spuler, 2015, s. 225; Tetley, 2009, s. 27). Feodal bürokrasinin, kurulmakta olan sınıf uzlaşısının sınıf ittifakına dönüşmesi sürecinde etkinliğini arttırması Kutadgu Bilig'de de görülebilmekte; Yusuf Has Hacib, hükümdara esasında Samaniler'den temellük edilen yerel feodal ilişkilere yaslanan unsurların siyasi iktidar işlevlerine dahil edilmesini tavsiye etmektedir (Eglar ve Magnarella, 1971, s. 23; Yusuf Has Hacib, 1959). Söz konusu dönüşüm bir kültürel asimilasyon olarak yorumlanabileceksen de esasında kültürel yönü sınıf çıkarları ölçüsünde belirlendiği için İrânlılıştan ziyade İran'da mukim feodal sistem ile eklemlenme düzeyinde kalacaktır. Ne var ki özdeşleşme-yakınlaşma ilişkisinin kültürel yakınsama ile sınırlı kalması egemen sınıf konumundaki göçer önderliği ile göçer kitleleri arasındaki çelişkinin şiddetinin

artmasını engellemeyecektir. Bahsi geçen çelişki, yer yer kültürel kavramlarla ifade edilse de esasında sınıfsaldır.

Gelişmekte olan feodal yapı, artık yönetici uruğun bir ayrıcalığına indirgenmiş olan mülklerin kolektif sahipliğinin, artı emeğe el koymaya ilişkin feodal yordamlar ve üretim araçları üzerinde feodal sahipliğe uyumlu bir biçime tercüme edilmesi (Barthold, 1990, s. 288) ile üretim araçlarının hanedan ailesinin ve egemen sınıf işlevlerinin üstlenilmesi merkezli sınıf ilişkilerine uyum sağlayan ak budunun diğer mensuplarının uhdesine terk edildiği ve hanedan ailesinin mensuplarının mülk üzerindeki kolektif sahipliğin dolaylı varlığına dayanarak görece bağımsız mülki/siyasi birimler teşkil ettiği bir form edinmiştir (Egler ve Magnarella, 1971, s. 232; Golden, 2011, s. 71). Yerel feodal unsurlar ise Karahanlılar'a feodal haraçlarını ödedikleri müddetçe mülklerine ve artı emeğe el koymaya ilişkin yerleşik düzenlerine dokunulmadan bırakılmışlardır (Khazanov, 1994b, s. 231). Böylece Karahanlılar'ın Samaniler'i Maverâünnehir'den kovma sürecinde kurulan ittifak bir sınıf ittifakı biçiminde varlığını korumuştur (Golden, 2011, s. 71).

Feodalleşme süreci, çiftçinin artı emeğine el konulmasının toprağın mülkiyetine bağlandığı, toprak mülkiyetinin ise artı emeğe hukuksal biçim dışındaki yordamlarla el koymaya olanak veren siyasal iktidar işlevleri ile desteklendiği *ikta* sistemiyle somut bir biçim edinmiştir. Esasında İran kökenli olan ve Orta Doğu feodal sistemlerinde sıklıkla karşımıza çıkan *ikta* sistemi doğrudan Karahanlılar'ın bir icadı değildir. Karahanlılar ve önderlik ettikleri boy konfederasyonu Samaniler'in hâkim olduğu toprakları ele geçirmeye başladıklarında zaten Samani feodal sistemi içinde zaten kurumsallaşmış olan *ikta* metodu ile karşılaşmışlardır (Davidovich, 1998, s. 136). Karahanlı soyluları yerel feodal soylular ve feodal bürokrasi ile kurdukları ittifak ve yerleşik çiftçiler üzerinde bir egemen sınıf pozisyonuna yerleşmeleri sayesinde, Samaniler'den devrıldıkları sistemin başına geçerek *ikta* yoluyla çiftçinin artı emeğine el koymaya başlamışlardır.

Feodalleşme eğilimlerinin varlığı ve etkinliği, Karahanlılar'ın iktidarı altındaki bölgelerin selefleri olan Türk devletlerine nazaran daha şehirleşmiş olması (Aksan, 2008, s. 10; İnalçık, 2016, s. 100; Ögel, 1978, s. 21; 2000b, s. 98) ve Karahanlı iktidarının, egemen olduğu bölgelerdeki şehirleşme eğilimlerine olumlu yönde dahil olması ile de açıklanabilecektir (Cezar, 1977, s. 15-16; Sümer, 1984, s. 96; Turan Ş., 2014, s. 342; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 86). Yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş olan Karahanlı soyluları, egemen sınıf konumlarının dayanağı olan toplumsal artığı elde edebilmek adına yerleşik toplulukları koruma

refleksi göstermektedirler. Söz konusu koruma, topraklarına akan göçer kitlelere rağmen şehirlerin büyümesi ve sayılarının artmasında görülebilmektedir.

Feodalleşme eğilimlerinin ideolojik etkileri ise dönemin en önemli Türkçe metinlerinden biri olan Kutadgu Bilig'de görülebilmektedir. Eserde devletin kaynağı ve siyasal iktidarın alametlerinden bahsedilirken Türk töresine ve dolayısıyla göçer üretim tarzına mündemiç Kut-Küç-Ülüg üçlemesine, iyilik-doğruluk-adalet anlamına gelen könilik de eklenmiştir (Taşdelen, 2019, s. 7-10). Burada önemli olan tek başına könilüğün siyasal iktidarın alametlerinden biri olarak ilan edilmesi değildir. Önemli olan, könilüğün siyasal iktidar denklemine girmesi süreci içerisinde norm ihdas etme erkinin törel örgütlenmeden alınıp (Divitçioğlu, 2004, s. 117), özünde iyi ve doğru olan ve iyi ile doğruya karar verebilecek olduğuna inanılan hakan dolayımıyla, gelişmekte olan egemen sınıfa taşınmasıdır. Söz konusu dönüşüm siyasal iktidar işlevlerinin onları üstlenenlerin özel varlıklarından türediği iddiası dolayımıyla siyasal iktidar işlevlerini üstlenebilme ile soy bağı düzeni arasındaki bağı koparmaktadır (Ögel, 2000a, s. 381).

Kutadgu Bilig'de Göçer töresinden uzaklaşma eğilimi doğrultusunda Küç ve Ülüg birlikteliği ile Kut arasındaki diyalektik kırılmıştır. Siyasal iktidar işlevlerini soy bağıyla bağlı oldukları görelî olarak bağımsız üretici birimler halinde örgütlenmiş olan kara budun kitlesinin kolektif rızasıyla üstlenmektense yerleşik topluluklar üzerinde egemen bir sınıf pozisyonuna yerleşerek sürdürülebilirlik olanaklarının keşfi, kut kavrayışının dönüşmesi ile neticelenmiştir. Kut, göçer toplumunun kolektif birlikteliğine özgü pratiklerin yine kolektivite tarafından belirlenen normatif bir türevi olmaktan çıkıp talihe indirgenmiştir. Böylece siyasal iktidar işlevlerini üstlenme göstergesi olmaktan ve bu bağlamda göçer önderliği ve kara budun arasında soy bağına dayanan bir birlikteliğin sonucu olmaktan çıkmaktadır (Divitçioğlu, 2004, s. 113-114). Anlamı dönüşen kut, askeri demokratik bir meşruiyet kriteri olmaktan ve dolayısıyla da üretici kitlelerden koparak; esasında feodal egemen sınıfın siyasal iktidara hakimiyetinde tebarüz eden bilgeliğe bağlanmaktadır (Taşdelen, 2019, s. 10). Tarif edilen dönüşüm, basitçe semboller ve kavramlar düzeyinde yapılan bir tercihin ötesindedir. Keşfedilen kavramlar ve kavramların kullanımındaki dönüşüm, egemen sınıf olmaya yönelik Karahanlı ak budununun siyasal iktidar işlevleri üzerindeki etkinliğinin kara budunun rızası ile olan ilişkisinin dönüşmesinin anlatısına tekabül etmektedir.

Kutun küç ve ülüg birlikteliğine bağımlılığı, temelde göçer ak budunun siyasal iktidar işlevlerini üstlenebilmek için küç kullanarak ülüg etme, yani kara budunun sürülerinden elde edemediği zenginliği dışarıdan getirip yapıya üleştirme yükümlülüğü ile kara budunun kolektif rızasının alınabilmesi için kara buduna bir ön-sınıf düzeninde yaşama imkânı veren töreye riayettir (Divitçioğlu, 2004, s. 98). Söz konusu yükümlülüğün Karahanlılar tarafından bilindiği, Kutadgu Bilig'de hakana kara budunu tatmin etmesinin öğütlenmesinde de açıkça görülebilmektedir. Anılan düzlemde kut ile küç-ülüg birlikteliği arasındaki doğrudan ilişkinin bilgeliğe bağlanması, kara budunun siyasal iktidarın kolektif öznesi olmasına (Divitçioğlu, 2004, s. 116) ilişkin pratiklerden duyulan bir rahatsızlığın, göçer töresinden uzaklaşma yönündeki bir eğilimin ifadesidir.

Kutadgu Bilig'de kut, en temelde siyasal iktidar işlevlerini üstlenmenin göstergesi ve Tengri'nin bahşettiği ve ancak göçer töresine bağlı kalındığı müddetçe taşınabilecek, aksi taktirde yine Tengri tarafından geri alınabilecek bir nitelik (Başer, 1990, s. 2-5) olarak tanımlanmaktadır. Kutun Tengri tarafından bahşedilmesi yahut siyasal iktidarın kaynağı olması gibi temel kriterler bağlamında Kutadgu Bilig ile göçer töresi arasında apaçık bir çelişki görülmemektedir. Ne var ki kutun göçer boylarının kolektif bütünlüğünün iradesiyle olan bağı Kutadgu Bilig'de yerini, Ay-Toldı nezdinde somutlaşan feodal egemen sınıflara bırakmaktadır. Kutadgu Bilig'de kutun iyisi göçer toplumu değil, Ay-Toldı'dır. Kut, varlığını Tengri'de bütünleşen törede bulduğu için Kağanın tözünün kut olarak belirtilmesi kağanı töreye bağımlı kılmaktadır. Anılan koşullar altında kağan yahut daha genel bir ifadeyle siyasal iktidar işlevlerinin merkez figürü, toplumsal formasyonu doğrudan yönetemeyecek, yetkisi önderlik işlevinin sınırları içerisinde kalacaktır. Kutadgu Bilig'de Kün-Togdı'nın tözünün könilik olarak belirlenmesi ise kağanın kara budunla birlikte var olan bir yoldaş/önder olmaktan çıkmaya başladığını göstermektedir. Söz konusu dönüşüm ile birlikte kut, göçer toplumunun kolektif bütünlüğünün iradesi olmaktan çıkıp orta çağın *virtu* kavrayışında gördüğümüz haliyle talihe dönüşmektedir (Başer, 1990, s. 52-53; Kafesoğlu, 1980, s. 27; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 58-61). Dönüşüm, yukarıda bahsedildiği biçimi ile kara budunun kolektif rızası ve söz konusu rızanın elde edilmesi sürecinde göçer üretim tarzına mündemiç bölüşüm ve yoldaşlık pratiklerinin, siyasal iktidar işlevlerinin üstlenilmesi sürecindeki katı belirleyiciliğine sırt çevrildiğinin bir göstergesidir. Kut, feodal bürokraside tebarüz etmekte ve böylece siyasal iktidarın kaynağı göçer kitleler değil feodal bürokrasi olarak yeniden tanımlanmaktadır.

Kutadgu Bilig, hükümdar Kün-Togdı'yı kut değil de könilik/adalet ile niteler (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 68) ve kutu esasen vezir Ay-Toldı'ya imlerken esasında yukarıda tarif edilen dönüşümün bir soyutlamasını bize sunar (Kafesoğlu, 1980, s. 18; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 36). Köniliğin Kün-Togdı'nın tözü olarak belirlenmesi, kağanın törenin bir parçası, törel yapının yeniden üretilmesi ile yükümlü bir yoldaş/önde ya da Divitçioğlu'nun deyişiyle çoban olmaktan çıkması anlamında gelir (Divitçioğlu, 2004, s. 115). Ay-Toldı'nın kut ile özdeşleşirken aynı zamanda yaşamını idame ettirmesine olanak verecek bir serveti evelden biriktirmiş olması (Başer, 1990, s. 48; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 44-45) da kut ile feodal egemen sınıf arasında kurulmaya çalışılan ilişkiye dair önemli bir göstergedir. Ay-Toldı'nın serveti ile kutun bir töz olarak ona bağlanması bir tesadüf değildir. Söz konusu tercih, kut ile kara budunun kolektif bütünlüğü arasındaki ilişkinin yerini, feodal egemen sınıflarla kurulacak bir ilişkinin alması yönünde bir talebi ihtiva etmektedir.

Kutadgu Bilig'de kutun arılığına yapılan vurgu; köniliğin, kutun ve törenin ön belirleyeni olması anlamına gelmektedir (Başer, 1990, s. 96-97). Söz konusu belirleme, kut ile göçer kitlelerin kolektif rızası arasındaki ilişkinin dönüşmeye başladığının göstergesidir. Köniliğin anılan niteliği kağanı, doğruluk ve hakikatin kaynağı olan ve göçer üretim tarzına bağlı olan toplumun bütünsel varlığından türeyen töreye bağlı olmaktan çıkararak; doğruluk ve hakikatin dolayısıyla da yasa/törenin asıl kaynağı haline getirir (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 114). Kut da kağanda tebarüz eden doğruluk ve doğruluğun bilgisinden türeyen yasa olarak feodalitenin diline tercüme edilmiş töreye yani *köni törü*'ye bağlanır (Dilaçar, 1995, s. 92). Söz konusu dönüşüm doğruluk ve hakikatin özneleşmiş hali olan kağanın artık törenin ve dolayısıyla toplumsal formasyonun nasıl işleyeceğinin de kaynağı olduğu; yani önderlik eden ya da güden değil, yöneten olmaya başladığını göstermektedir (Divitçioğlu, 2004, s. 116-117). Metinde töreden ziyade *köni törü* ifadesinin kullanılması tarif edilen bu dönüşüm bağlamında önemlidir. *Köni törü* ifadesi, doğru olmayan bir törenin varlığını imleyerek kağana bu yanlış töreden kaçınmasını salık vermektedir (Dilaçar, 1995, s. 149; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 113-114). Törenin doğru ve yanlış türlerinin olabileceği vurgusu, göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplulukların kolektif birliğinden türeyen töre ile feodalleşme aşamasındaki Türk toplumunun içinde gelişen feodal/ön-feodal normatif düzen arasındaki çelişkide bir pozisyon almaya tekabül etmektedir. Töre, göçer üretim tarzında doğruluk ve yanlışlık üzerinden değil de göçer toplumsal düzeninin sürekliliği üzerinden tanımlanır. Kutadgu Bilig'de *köni törü* kavramının kullanılması ise törenin kavranılması noktasında bir çelişkinin varlığına işaret etmektedir. Feodalleşme

eğilimlerinin şiddetlendiği, ön sınıfların sınıflara dönüşmeye başladığı ve bu bağlamda törenin sınıflaşma eğiliminin kuvvetlendiği bir düzlemde çatışan sınıfların tarihsel-sınıfsal perspektiflerince farklı biçimler edindiği (Özdemir, 2008) koşullar altına Kutadgu Bilig’de yapılan tercih bize töreye ilişkin farklı sınıfsal perspektiflerin tanımlanabilir bir biçimde ayrıldığını göstermektedir.

Kutadgu Bilig’de gözlemlenebilen bir diğer değişiklik de ülüğün baylığa tahvilidir (Divitçioğlu, 2004, s. 120). Göçer üretim tarzında topraklar bağlamında doğrudan bir biçimde kolektif hakimiyetin söz konusu olduğu, sürüler bağlamında ise aile hakimiyetinin esas olduğu (Марков, 2010, s. 60) yapısı içerisinde doğrudan yahut dolaylı olarak kolektif hakimiyet altında olan toplumsal servetin (Avcıoğlu, 1985, s. 281, 488; 1983, s. 740; Khazanov, 2015, s. 245; Lefébure, 1979, s. 4; Марков, 2010, s. 47, 58-59; Xingliang ve Hongzhen, 2015, s. 66) yeniden bölüşümü törel mübadele pratikleri yoluyla gerçekleşir. Ülüg, anılan törel mübadele pratiklerinin siyasal iktidar işlevleri nezdinde edindiği normatif biçime; yani siyasal yapının toplumsal serveti yeniden bölüştürme yükümlülüğüne denk düşmektedir. Ülüg ilkesinden türeyen törel mübadele pratikleri, orun hiyerarşisi bağlamında eşitsiz bir bölüşümle neticelenmekteyse de mülksüzlük üretmemektedir. Toplumsal formasyonun tüm unsurları törel bölüşümden payını aldığı için bölüşümün eşitsiz niteliği mülksüzlükle neticelenmemekte ve böylece servet eşitsizliği yapının unsurlarından birinin diğer aleyhine zenginleştiği iç sömürü ilişkilerine bağlanamamaktadır (Sneath, 2007, s. 127-128). Ülüğün yerini almakta olduğunu gördüğümüz baylık ise siyasal iktidar dolayısıyla elde edilmiş olan ve artık toplumun kolektif malı olmayan bir zenginliğin onun sahibi olanlar tarafından bahşedilmesidir (Divitçioğlu, 2004, s. 122; Yusuf Has Hacib, 154-155). Söz konusu dönüşüm bize göçer töresinde olumsuz bir pratik olarak nitelenen iç sömürü ilişkilerinin gelişmeye başladığını göstermektedir; çünkü baylıkta üleşilen zenginlik artık toplumun kolektif malı olmayıp kağanın malıdır. Daha önemlisi, siyasal iktidar işlevleri dolayısıyla elde edilmiştir. Kağanın söz konusu serveti elde edebilmesi ise halkın zenginleşmesi ve *köni-törü* kurulmasına bağlanmıştır. Tarif edilen esasında feodal sınıf ilişkileridir. Üretici sınıflar artı emekleri ile feodal egemenleri besleyecek ve bu esnada feodal egemen elde ettiği artık ile siyasal iktidar işlevlerini sürdürecektir. Siyasal iktidar işlevleri dolayısıyla servet birikmesi, Karahanlı toplumunda kara budunun doğrudan muhatabı olup olmamasından bağımsız bir vergi/iç sömürü ilişkisinin gelişmeye başladığını göstermektedir (Divitçioğlu, 2004, s. 122).

Karahanlı ak budunu egemen sınıf işlevlerini üstlenip yerleşik toplulukların artı emeğine doğrudan el koymaya başlayınca, yerleşik feodal yapının işleyişine katılmıştır. Feodalleşme eğilimi, o güne kadar yapının kolektif varlığının merkezinde olduğu bir düzlemde ve yapı dışında gerçekleşen sömürü süreçlerinin kurulan yeni devlete içselleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevini üstlenen ak budun, dış sömürüden büyük payı alan bir ön-sınıf olmaktan çıkarak, üzerinde egemen sınıf olarak hüküm sürdüğü yerleşik çiftçilerin artı emeğine, yapının kolektif varlığından ayırık bir formda el koyabilir hale gelmiştir (Divitçioğlu, 2004, s. 140). Feodal artık sağma mekanizmaları üzerindeki hakimiyet bir yandan yerel feodal unsurlarla bir sınıf ittifakını diğer yandan da söz konusu sınıf ittifakı dahilinde artı emeğin kaynağı olan toplulukların otlak ve dış sömürü arayışındaki göçer kitlelerinin doğrudan müdahalelerine karşı savunulmasını gerektirmektedir (Petrushevsky, 1970, s. 149). Ak budun, el koyduğu artı emeği korumak ve arttırmak istiyorsa artı emeğin kaynağını korumak ve hatta büyütmeyle yükümlüdür (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 154-155). Söz konusu gereklilikler yerel feodal egemenler ve yerleşik toplulukların Karahanlı ak budununa sundukları artı emek karşılığında onlardan göçerlerin otlak arayışları ve dış sömürü pratiklerine karşı savunma talep etmeleri ile neticelenmiştir. Anılan ilişkiler düzleminde yerel feodal unsurlar ve yerleşik topluluklar, Karahanlı önderliğini tanırken Karahanlılar'ın feodal egemen unsurlara dönüşme sürecinde askeri dayanağını teşkil eden göçer kitleleri ile çelişkiye düşmektedirler.

Maveraünnehir'i ele geçiren Karahanlılar, önderlik düzeyinde yerel egemen sınıf unsurları ile yerleşik çiftçiler ve sair toplulukların artı emeğine el konulması düzeyinde uzlaşmışlarsa da Karahanlı önderliğinin yerleşikler üzerindeki egemenliği, hala göçer töresine bağlı kalan ve Karahanlılar'ı yoldaşlık/önderlik (Khazanov, 1994a, s. 12) sınırları içerisinde izleyen göçer kitlelere bağlıdır. Anılan bağımlılık Karahanlılar'ın erken dönemlerinde, göçer üretim tarzına özgü, göçer üretici birimlerinin yapı ile görece özerk bir ilişki kurduğu esnek bir düzende örgütlenmeleri ile neticelenmiştir (Klimkeit vd., 2000, s. 82). Yerleşik çiftçiler üzerinde Samaniler'den devralınan feodal sömürü mekanizmaları dolayısıyla merkezileşmeye yönelmiş bir yönetim kurulurken; göçerler, bir savaş yahut sair bir olay olmadığı koşullarda iç sömürüden uzakta kalmakta ısrarcı ve Karahanlı önderliğinden büyük ölçüde bağımsız bir yaşam sürmüşlerdir.

Göçer kitleleri, Karahanlı Devleti'nin ortaya çıkması ve hatta yeni bir dinsel/kültürel alana kitleler halinde dahil olunmaya başlanmış olmasına rağmen hala göçer üretim tarzının genel çerçevesi içinde belirlenmiş bir düzende yaşamakta ısrarcıdırlar (Khazanov, 1994a, s. 24-25). Karahanlı ak budununun egemen sınıf işlevlerini üstlenmesini olanaklı hale getiren süreçlerin itici gücü olan göçer kitleler ve hatta ak budunun hatırı sayılır bir kısmı için, Karahanlı soylularının hâkim oldukları topraklar hala esaslı olarak otlaklardan, o topraklardaki yerleşik unsurlar da ticaret ve dış sömürü kaynaklarından ibarettir (Cahen, 1988, s. 6; Khazanov, 1994b, s. 212; Petrushevsky, 1970, s. 149). Yerleşikler üzerinde egemen sınıf konumunu elde etmiş olan ak budunun, söz konusu konumu elde etme ve elde tutma sürecinde temel askeri dayanağının kara budun olması da söz konusu ısrarın karşılık bulması ile neticelenmiştir. Ne var ki kara budunun göçer töresine bağlı kalmaktaki ısrarı (Barthold, 1990, s. 330) son kertede göçer önderliğinin de göçer töresine bağlı kalmasını gerektirdiği (Genç, 1981, s. 94-95) için, ak budunun yerleşikler üzerinde egemen sınıf konumunu üstlenmesi ile kuvvetlenen töreden sapma eğilimleri çatışmayı kaçınılmaz hale getirmektedir.

Söz konusu çatışma, yerleşik toplulukların Karahanlı önderliği ile kurdukları sınıflı toplum mekaniklerine dayanan ilişkinin; Karahanlı önderliğinin siyasal iktidarının temel dayanağı olan kara budunun göçer üretim tarzı ve töresine dayanan yaşayışları ile olan çelişkisinde de açık bir biçimde görülebilmektedir. İdrisî bu çelişkiyi şu sözlerle ifade etmektedir: "*Begleri, cengâver, tedbirli, metin ve âdildirler; faziletleri ile temâyüz etmişlerdir, millet, zâlim, vahşî, kaba ve câhildi*" (Barthold, 1990, s. 326). İdrisî'nin Maverâünnehir ve Horasan'a hâkim olan Türkler hakkındaki bu ifadelerinde, yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevleri üstlenen Türk soyluları ile kara budun kitleleri arasında bir ayrıma gidildiği ve Egemen sınıfın bir parçası olan Türk soylularına hürmet gösterilirken kara buduna yönelik olumsuz bir yargı beyan edilmekte olduğu açıktır. Önemli olan ise bunun nedenidir. Esasında İdrisî burada yerel feodal unsurların ve yerleşik toplulukların Türklerle olan çelişkili ve iki boyutlu ilişkisini açığa vurmaktadır. Yerel feodal unsurlar ve yerleşik toplulukların bölgeye hâkim olan Türklerle ilişkilerine hâkim olan çelişkinin ikili niteliği esasında Karahanlılar'da da gördüğümüz ikili sınıf yapısından kaynaklanmaktadır. Yerleşik topluluklar, Türkler tarafından kurulmuş olan yahut Türklerin hakimiyeti altına girmiş olan devletlerle egemen sınıf ve doğrudan üreticiler bağlamına ilişki kurarken; söz konusu ilişkinin kurulmasının askeri dayanağını teşkil eden göçer kitlelerinin ak budununun egemen sınıf pozisyonu ile çelişen ve kökleri göçer üretim tarzında olan özgün sınıfsal pozisyonu ve menfaatleri ile de karşı karşıya

gelmişlerdir. Egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş olan ve yerel feodallerle bir sınıf uzlaşısı kurmakta olan ak budun fraksiyonları ile kara budun arasındaki çelişkili ilişkiler, İdrisî gibi yerleşik feodal sınıfların ideolojisi içerisinden konuşan aktörler nezdinde göçer kitleler ile egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş soyluların ayrılması sonucunu doğurmaktadır. Egemen sınıf işlevlerini üstlenen soylular yerel feodal unsurlarca sahiplenilirken göçer üretim tarzına bağlı kara budun kitleleri olumsuz sıfatlarla nitelenmektedir.

Yukarıda betimlenen çelişki, Yusuf Has Hacib tarafından da fark edilmiştir. Yazar, Kutadgu Bilig’de kara budundan bahsederken onların başına buyrukluklarını ve istediklerini almaktaki ısrarlarını vurgulamış ve bu başına buyruk göçerlerin, Karahanlı Devleti için teşkil ettiği sorunları dile getirmiştir. Sınıfsal konumu gereği, feodal artı emeğe göçer töresine dayanarak ortak olan ve artı emeğini feodal egemen sınıflara sunmaktan imtina eden kara budundan hazzetmeyen (Divitçioğlu, 2004, s. 133; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 82); ama buna rağmen Karahanlı ak budununun egemen sınıf işlevlerini sürdürebilmek için kara buduna olan bağımlılığının da farkında olan yazar, tüm olumsuz tavrına rağmen yine de hükümdara kara budunun isteklerini karşılamasını öğütlemektedir (Akpınar, 1994, s. 61; Eglar ve Magnarella, 1971, s. 234; Genç, 1981, s. 185-186; Kök ve Eker, 2019, s. 22-23; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 108). İstekleri karşılanmadığı takdirde önderliğe gösterdikleri rızadan çok çabuk dönebilen bu kitlelerin ayaklanması halinde Karahanlı askeri gücünün temeli kaybolacağı için geri dönülmez sonuçlar ortaya çıkabilecektir. Yazar da belli ki bundan çekinmektedir. Dolayısıyla kara buduna gösterilecek tahammül onlara olan askeri bağımlılıktan kaynaklanmaktadır (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 223-224). Ama yine de hükümdara tavsiyesinde göçer çobanlarla yoldaşlık etmekten çekinmesi gerektiğini söyleyerek (Eglar ve Magnarella, 1971, s. 236; Yusuf Has Hacib, 1959, s. 157), göçer üretim tarzına özgü yoldaşlık/önderlik dinamiğinin terk edilmesi ile egemen sınıf işlevlerinin üstlenilmesi arasındaki ilişkinin önemini vurgulamaktadır.

Kutadgu Bilig’de kara buduna yönelik mesafe ve rahatsızlık, çiftçilerden bahsedilen kısımlarda terk edilmektedir. Egemen sınıf işlevlerinin yerleşik toplulukların artı emeğine el konulması üzerine kurulması, çiftçinin artı emeğin temel kaynağı olması ile neticelendiği için; Kutadgu Bilig’in yazarı, hükümdara iktidarının çiftçinin korunmasına bağlı olduğunu hatırlatmaktadır (Eglar ve Magnarella, 1971, s. 235). Söz konusu tavsiye, yerleşik soydaşlarını tat gören ve soydaş olsalar dahi yerleşikleşmeyi; yani daha doğru bir ifade ile göçer üretim tarzı dışına çıkmayı törel alanın dışına çıkma ile özdeşleştiren göçer geleneğinin terk

edilmeye başlandığını göstermektedir. Geçmişte toplumsal bütünlüğün yeniden üretim süreçlerine dışsal bir artı emek kaynağı olan ve olumlu bir toplumsal işlev bağlamında tanımlanmayan yerleşik çiftçiler; artık egemen sınıf işlevlerini üstlenmiş Karahanlı ak budunu için egemen sınıf konumunun sürekliliği bağlamında korunması gereken; toplumsallığın, artı emeğin kaynağı olma bağlamında zorunlu ve olumlu bir parçası haline gelmişlerdir.

ÇELİŞME DİNAMİKLERİ VE SINIF MÜCADELELERİ

Göçer üretim tarzının yapısal bir dışa bağımlılıkla (Avcıoğlu, 1985, s. 422; Benjamin, 2018, s. 19; Biran, 2007, s. 8; Di Cosmo, 2010, s. 10; Khazanov, 1981, s. 156; Wolf, 2019, s. 44) neticelenen yaratıcı tamamlanmamışlık etkisi (Şahin, 2022) ve yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksiniminin (Dyson-Hudson ve Dyson-Hudson, 1980, s. 17-18) birlikte oluşturduğu basınçlar, göçer üretici birimlerini ticaretten, agresif ticarete ve dış sömürü ilişkilerine kadar uzanan bir düzlemde çevrelerindeki toplumlarla ilişkiye girmeye zorlamaktadır (Honeychurch, 2014, s. 279-280; Khazanov, 2015, s. 315; Sinor, 2005, s. 8). Göçer siyasal örgütlenmeleri törel sınırlar içerisinde kaldığı müddetçe söz konusu eğilim, önderlik katmanları ve kara budun arasındaki sınıf mücadelelerinin şiddetinin baskılanması ve çelişkilerin ortaya çıkışının ertelenmesi imkanını bünyesinde barındırmakta; ama bir yandan da ön sınıf düzeninden sınıf düzene geçiş için gerekli olan birikimin ve örgütlenmenin olanaklarını üretmektedir (Khazanov, 2015, s. 315; Марков, 2010, s. 35). Söz konusu olanaklar, ne vakit göçer soyluluğu yerleşik çiftçiler üzerinde egemenlik kurmaya ve yerleşik egemen sınıflarla ittifak kurmaya başlasa, kara budun kitleleri ile ak budun arasındaki çelişkileri yüzeye itmekte ve çatışma üretmektedir (Findley, 2005, s. 71). Çatışma, göçer kitlelerine dayanarak kurulan yahut hakimiyeti ele geçirilen devletlerin temel sorunlarından birini teşkil etmektedir (Barthold, 1990, s. 330).

Göçer töresi, önderliği göçer kitlelere dış sömürü yoluyla ganimet ve sürüleri için otlak sağlamakla yükümlü kılmaktadır. Göçer önderliği, *küç* yoluyla elde edilen ganimet ve otlakın *ülüg* yoluyla göçer kitlelere üleştirilmesi ile *kut* bulmaktadır (Genç, 1981, s. 85; Peacock, 2015, s. 46). Dolayısıyla göçer önderlerinin toplum ve onunla eşdeğer olduğu ölçüde orduları üzerindeki hakimiyetleri, onlara ganimet ve otlak sağladıkları sürece mümkündür. Bahsi geçen ganimet ve otlakın elde edilmesi sürecinde göçer toplumunun muhatabı ve ganimetin kaynağı ise komşuları, bilhassa da yerleşik topluluklardır (çünkü diğer göçebeler törel daire içine alınabilmektedir). Yerleşik topluluklar üzerinde hakimiyet kurulduğu hallerde yukarıda tarif edilen

örüntü, ak budunu, egemen sınıfın bir parçası ve çoğu zaman başındaki unsur olarak yerleşik topluluklarla kurduğu feodal ilişkilerin basıncı altında kara budun ile çatışma rotasına sokmaktadır.

Karahanlı ak budununun yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmesi onları, önderlik konumu nedeniyle el konulan artı emekten payını talep eden ve eş zamanlı olarak kendi başlarına yerleşik toplulukların artı emeğine el koymaya ve sürülerini yerleşik çiftçilerin arazilerinde yaymaya yönelen kara budun ile çelişki içerisine sokmaktadır. Çelişkinin temelinde feodal üretim tarzında toplumsal artığın egemen bir sınıf tarafından sahiplenilmesi ve egemen sınıf içerisinde bölüşülmesi ile göçer üretim tarzında törel alan dışındaki artı emeğin, yapının kolektif varlığına izafe edilebilecek tikel ve tümel pratikler yoluyla elde edilmesi ve yapının kolektif hakimiyetine atıf yapan törel mübadele biçimleri dolayısıyla bölüşülmesi süreçleri arasındaki uyumsuzluk yatmaktadır (Eglar ve Magnarella, s. 1971, s. 232). Egemen sınıf işlevlerini üstlenme sürecinde söz konusu işlevleri sürdürebilmek için el konulan toplumsal artığın bir kısmını kullanmak ve toplumsal artık kaynağını kara budunun sürekli talepleri ve sürülerini yayma eğilimine karşı korumak zorunda kalan ak budun, egemen sınıf işlevlerini elde etme ve korumasının askeri kaynağını da teşkil eden kara budunu yerleşik çiftçilerden, tacirlerden ve şehirlerden uzak tutmak zorundadır. Söz konusu zorunluluğa ek olarak ak budun, feodal ilişkilerden temellük ettiği artık sayesinde kara budundan göreli olarak bağımsızlaşabilme olanaklarını elde edip, bilhassa yerel feodal unsurlarla sınıf ittifakına girdikçe, kara budunun artı emeğine el koymanın yollarını da aramaya başlayacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere göçer üretim tarzında kutun edinilmesi kara budunun rızasına, kara budunun rızası da göçer kitlelerin yalnızca sürülerine dayanarak elde edemeyeceği şeylerin onlara önderlik tarafından dış sömürü ve ticaret yoluyla sağlanmasına bağlıdır (Genç, 1981, s. 89-90). Siyasal iktidar işlevlerini üstlenmenin kendine yeterli (Cahız, 1939, s. 17-18; Markov, 2001, s. 327) üretici birimlerden müteşekkil kara budunun rızasına bağlanmış olması, göçer önderlerin üstlendikleri siyasal iktidar işlevlerini sahiplenememeleri sonucunu doğurmaktadır. Ak budun siyasal iktidar işlevlerini ancak kara budunun rızası ile ve bu rızayı koruyarak üstlenebilmektedir. Kut'un edinilmesinin kara budunun rızasına bu denli bağlı olması, göçer önderlerinin yerleşik toplulukları yöneten feodal egemenlerden farklı olarak üretici kitlelere bağımlı olmaları anlamına gelmektedir.

Karahanlı önderliğinin egemen sınıf işlevlerini sürdürebilmek adına göçer kitlelerine bağımlı oluşu, göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan topluluklarda siyasal örgütlenmenin askeri demokratik karakterinin⁴ (Berktaş, 1989, s. 81) bir sonucudur. Söz konusu askeri demokratik karakter, özellikle göçer önderleri yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevini üstlendiklerinde önemli bir çatışma kaynağı olmaktadır.

Göçer önderlerinin egemen sınıf işlevlerini üstlenebilmesi, pre-kapitalist sınıf ilişkilerinin genel karakterine uygun olarak askeri gücün varlığına bağlıdır (Genç, 1981, s. 109-110). Ak budunun çiftçiler ve şehirler üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmesini olanaklı kılan askeri gücün kaynağı, askeri demokratik bir yapıda örgütlenen kara budun kitleleridir ve söz konusu kitleler, göçer önderliğinin yerleşik topluluklar üzerindeki egemenliğinin kurulması sürecine verdikleri desteğin karşılığında göçer töresinin askeri demokratik örgütlenmesinin korunmasında ısrar etmektedirler. Göçer önderliği yerleşikleri yönetebilecektir; fakat kara budun nezdinde yoldaş/önder konumunda kalması gerekecektir. Söz konusu ikili yapı ak buduna yerleşik toplulukların artı emeğine el koyma imkânı verirken kara budunun söz konusu iç sömürü pratiğine karşı korunmasını talep etmekte; aynı zamanda göçer önderliğini yerleşik toplulukların artı emeğini, ganimetleri, dış sömürüden elde edilen haracı ve ticaret yoluyla elde edilen zenginliği kara buduna üleştirmeyle yükümlü kılmaya devam etmektedir. Yani göçer önderliği egemen sınıf işlevlerini üstlenebilmek için kara budunun rızasını almak, bunun içinse onları sömürüden azade kılıp elinde bulunan (esasında yapının kolektif mülkü olan) serveti onlarla üleşmek zorundadır (Genç, 1981, s. 111).

Yusuf Has Hacib'in tespit ettiği üzere, göçer töresine bağlı Türkmen kitleleri her ne kadar Karahanlılar'ı yerleşikler üzerinde egemen sınıf konumuna taşımış da olsalar; feodal egemen sınıf unsurları için bir rahatsızlık kaynağıydılar. İç sömürü ilişkilerinden bağışık kalmakta ve görece bağımsız üretici birimlere dayanan bir düzen içerisinde yaşamaktaki ısrarları ve Karahanlılar'ın egemen sınıf konumu içerisinde el koydukları artı emeğe ortak olmaları söz konusu rahatsızlığın temel sebepleridir.

⁴ İbn Fazlan, Oğuzlar'ın her işlerini meşveretle hallettiklerini ve yeri geldiğinde içlerinden en aşağı değersiz olanının bile yapı içerisindeki birliği ve ittifakı bozabileceğini aktarırken (İbn Fazlan, 1975, s. 30) esasında göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukların askeri demokratik karakterine tanıklık etmektedir. Birbirinden görece bağımsız; kendine asgari düzeyde yeterli birimler halinde örgütlenen göçerler aralarındaki sorunları çözmek için askeri demokratik nitelikte yordamları kullanmaktadırlar. Söz konusu eğilimin temelinde göçer üretim tarzı koşullarında göçer üretici birimlerini, rızaları hilafına hareket etmeye zorlayacak yapısal formasyon ve olanakların sınırlılığı yatmaktadır. İç sömürünün gelişmediği ve siyasal örgütlenmenin toplumsal artı emekle beslenen bir baskı aygıtı biçimini edinmediği koşullarda toplumsal formasyonu oluşturan unsurların rızaları görece yüksek bir belirleyiciliğe sahiptir.

Feodal unsurların onlara karşı duydukları rahatsızlık, Kutadgu Bilig’de onların töresiz olmaları biçiminde ifade edilmiştir (Dilaçar, 1995, s. 122). Göçer üretim tarzından neşet eden töre ile feodalleşme sürecinde gelişen *köni törü* arasındaki fark hesaba katıldığında Kutadgu Bilig’deki töresizlik ithamı feodal toplumun normatif düzeni olarak tanımlanan ve bu bağlamda göçer töresinden uzaklaşmaya denk düşen *köni törü*’nün dışında olmak anlamına gelmektedir. Selçuklular’ın önderliğindeki Oğuzlar’ın Maveraünnehir’e ilerlediği dönemde göçerlerin dirlik ve düzeni bozacağından endişelenen İlek Han’ın Gazneliler’den her ihtimale karşı yardım istemesi, Karahanlılar’ın göçer kitleleri ile olan sürtünmeli ilişkilerinin (Turan, 1969, s. 51) bir göstergesidir (Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, 1948, s. 105-106).

Ak budunun yerleşik çiftçiler üzerinde egemen olması ve yerel feodallerle ittifak kurması süreci, yerleşik çiftçileri, ak ve kara budunların dış sömürü ve ticaret ilişkilerinde kolektif olarak muhatap oldukları, ülüş yoluyla içeride bölüşeceği artık emeğin doğrudan kaynağı olmaktan çıkarıp egemen sınıfa dönüşen ak budunun münhasıran el koyduğu toplumsal artığın kaynağı haline getirmektedir. Ak budunun yerleşik toplulukların artı emeğine el koymasına dayanan egemen sınıf konumunun dayanağı ise, göçer önderliğinin el koyduğu toplumsal artığı üleşmek zorunda olduğu (Esin, 1978, s. 166-167) ve iç sömürüye karşı töre tarafından korunmakta olan göçer kitleleridir.

Sürüleri için otlak arayan ve sürülerinden elde edemedikleri ürünler için yerleşik topluluklar üzerinde baskı kuran göçer kitleleri, tarlaları otlak olarak kullanıp köylüler, tacirler ve şehirlerden haraç talep ettikçe; egemen sınıf konumu dolayısıyla ak budunun el koyduğu artı emeğe ortak olmaktadır. Söz konusu ortaklık, ak budunun eline geçen ve töre dışında kaldığı ölçüde egemen sınıf işlevlerinin kurulması ve sürdürülmesi için kullanılabilen artı emek kütlesini azaltmakta ve ek olarak ak budun ve kara budunun bileşik müdahalesi, yerleşik toplulukların artı emeğin tahammülün ve yeniden üretim sınırlarının ötesinde sömürülmesi sonucunu doğurmaktadır (Knobloch, 2001, s. 40).

Yukarıda tarif edilen dönüşüm, yerleşik çiftçilerin, tacirlerin ve kentlerin ürettiği toplumsal artığa yönelik talebin bir yanda kara budundan diğer yanda da artık köyler ve kentlerin efendileri haline gelmiş olan ak budundan gelmesi anlamına gelmektedir. Aynı artı emek kütlesine talip olan kara budun ve ak budununun egemen sınıfa dönüşmekte/dönüşmüş olan fraksiyonlarının, söz konusu artı emeğe yönelik taleplerinin, yerleşik toplulukların artı üretiminin sınırları bağlamına çatışması kaçınılmazdır.

Çatışma, kara budun nezdinde önderliğin ülüş yükümlülüğünü terk etmesi sorunu, ak budun nezdinde ise el konulması umulan artı emeğin sağlayıcılarının soydaşları olan kara budunun dış sömürü taleplerine karşı korunması gereksinimi etrafında biçimlenmektedir. Tarif edilen çelişkiler, egemen bir sınıfa dönüşmekte olan ak budun ile kara budunu karşı karşıya gelmektedir (Biran, 2005a, s. 139-140). Söz konusu çatışma, kendisini göçerlerin Karahanlı hakanlarına isyanlarında (Köprülü, 2005, s. 93) sıklıkla göstermektedir.

Yerleşik çiftçilerin artı emeğine el konulması sorunu etrafında biçimlenen çelişkinin yanı sıra; Karahanlı, Selçuklu ve diğer göçer devletlerin askeri gücünün temelini oluşturan göçer kitlelerinin beraberlerinde getirdikleri sürülerinin beslenme gereksinimi doğrultusunda çiftçilerin tarlalarını otlak haline getirme eğilimleri de önemli bir çatışma kaynağıdır (Peacock, 2015, s. 46). Göçer ordularını oluşturan görece olarak bağımsız üretici birimler, üretim araçlarını yeniden üretebilmek için otlağa ihtiyaç duymaktadırlar. Tarımla uğraşan topluluklar tarafından kullanılmayan otlak arazileri yeterli olduğunda pek bir sorun çıkmamaktaysa da otlaklar yeterli olmadığına göçerler hayvanlarını tarlalara salmaktadırlar. Göçerlerin tarlaları otlak olarak kullanmaları, toplumsal artık kaynağı haline gelen çiftçiler ile göçerleri karşı karşıya getirmekte ve egemen sınıf işlevlerini üstlenmeye başlamış olan ak budunu soydaş kara budunla çatışmaya sürüklemektedir.

Kara budunun yerleşik çiftçiler ve ticaret yollarını hala bir dış sömürü kaynağı olarak görmesi karşısında egemen sınıf konumunu köylünün artık emeği ve ticaret pratikleri üzerindeki hakimiyet dolayısıyla sürdüren ve bu nedenle de gerek köylüleri gerekse kentli tacirleri korumak zorunda olan (Davidovich, 1998, s. 129-130; Peacock, 2015, s. 39-40) ak budun, kara budunu bastırmak adına harekete geçmek zorunda kalacaktır. Özellikle İbrahim Tamgaç Han döneminde şiddeti artacak (Barthold, 1990, s. 333; Davidovich, 1998, s. 128) olan bu bastırma hareketi ile birlikte Karahanlı soyluları, yerleşik çiftçiler ve kent ahali üzerinde egemen sınıf olma pozisyonunu korurken göçer kitlelerle olan önderlik bağları kopmaya başlayacaktır. Böylece, Karahanlı hakimiyetindeki topraklarda biri Karahanlı soyluları tarafından yönetilen feodal bir yapı diğeri ise göçer üretim tarzı sınırları içerisinde işleyen törel yapı olmak üzere ikili bir örgütlenme biçimi (Kalkan, 2020, s. 37) karşımıza çıkacaktır.

XI. yüzyıl'ın ortaları eklemelenme-çelişme dinamikleri açısından kritik bir dönemeç teşkil etmektedir. 1050'ler civarında Maveräünnehir ve Horasan bölgeleri bir yandan şiddetli bir kuraklıkla sarsılmış; eş zamanlı olarak Orta Asya'nın büyük

ticaret şehirleri başta olmak üzere yıkıcı etkiler gösteren ve para ekonomisini dar boğaza sokan bir gümüş krizi baş göstermiştir (Divitçioğlu, 2000, s. 93). Söz konusu kuraklık ve gümüş krizi, Karahanlı ak budunu ile göçer kitleler arasında zaten yeterince gerilmiş olan ilişkilerin çatışmasız bir biçimde sürdürülmesini olanaksız kılacak ve Karahanlılar'ı göçerleri artık sağma düzeneğine sokmak için harekete geçirirken göçer kitlelerini de yerleşik tebaa üzerinde artan oranda dış sömürü ve otlaklaştırma sürecine itecektir. Çelişki, henüz yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleşecek olan Katvan savaşındaki kadar sert bir biçimde yüzeye çıkmamış olsa da Horasan'da Karahanlı ve Gazneli otoritesinin zayıflaması ve Selçuklular'ın ortaya çıkmaya başlaması ile neticelenecek bir süreci tetiklemiştir.

Karahanlı topraklarında artan feodalleşme eğilimleri, ak budunun göçer töresine sadakat gösteren unsurlarını da içermekle beraber esasında başını kara budunun çektiği göçer kitlelerinin; Karahanlılar'ın önderlik konumunu, hanedanın töre dışına çıkmasına dayanarak kitleler halinde reddetmeleri ile neticelenmiş ve böylece Karahanlı siyasal örgütlenmesi yapısal bir istikrarsızlık içerisine düşmüştür (Sevim ve Bosworth, 1998, s. 158). Karahanlılar'ın siyasal istikrarının zayıflaması ve Selçuklular'ın göçerlerin dış sömürü talepleri ile yerleşik çiftçiler arasındaki çelişkiyi Doğu Roma İmparatorluğu topraklarına yönelik akınları destekleme yoluyla erteleme olanağına kavuşması, göçer kitlelerinin Selçuklu önderliği altında birleşmesi ile neticelenmiştir. Selçuklular'ın etrafında birleşen göçerlerin arasında Karahanlılar'ın göçer töresince yükümlü olduğu ülügden kaçınmasından rahatsızlık duyan Cakil/Sikil boyunun zikredilmesi (Barthold, 1990, s. 338; 2010, s. 107) bize Karahanlı feodalitesinin göçer kitleleri nezdinde yarattığı tepkiyi göstermektedir.

Göçer kitlelerinin desteğinin feodalleşme eğiliminin ilerlemesine bağlı olarak kaybedilmesi, göçerlere töreye bağlı bir biçimde yaşayabilecekleri yeni alanlar sunabilme olanağına sahip olan Selçuklulara avantaj sağlamıştır. Göçerlerin desteğini kaybetmeye başlayan Karahanlılar, Selçuklular'a karşı yürüttükleri mücadelede geri düşerek Selçuklular'ın vassalı haline gelmişlerdir (Kafesoğlu, 1972, s. 68-69; Knobloch, 2001, s. 21; Koca, 2017, s. 39; Sevim ve Bosworth, 1998, s. 159-162).

Selçuklular'ın Karahanlılar üzerinde hakimiyet kurması feodalleşme eğilimlerini geriletmemiş; aksine kuvvetlendirmiştir. Selçuklular'a tabi olan Karahanlı egemen sınıfı feodalleşme eğilimlerine direnen, tepki gösteren ve baş kaldıran Türkmen kitlelerine karşı feodal nitelikte bir sınıf ittifakı çerçevesine Selçuklu desteğine erişim kazanmıştır. (Barthold, 1990, s. 342; Özaydın, 1990, s. 139-140;). Selçuklular,

Karahanlılar ile göçerler arasındaki mücadelelerde Karahanlılar'a bir rakip olmaktan çıkıp feodal sınıf ittifakının bir parçası haline geldiklerinde, göçerler ve Karahanlılar arasındaki mücadelelerde, feodal sınıf ittifakı uyarınca Karahanlılar'ın yanında yer almışlar ve Karahanlılar'ın bastırmakta zorlandıkları göçer isyanları karşısında onlara desteklerini esirgememişlerdir (Özaydın, 1990, s. 139).

Selçuklular'ın süzerenliği Karahanlılar'ın hakimiyet alanında feodalleşme süreçlerinin tasfiyesi ile değil, feodal sömürü ilişkilerinin Selçuklular'a tahvili ile neticelenmiştir. Feodalleşme eğiliminin kuvvetlenmesi, Karluklar'ın başını çektiği göçer kitleleri ile Selçuklu-Karahanlı egemen sınıfı ve yerel müttefikleri arasındaki çelişkiyi (Taneri, 1993, s. 23) geri dönülmez bir noktaya kadar keskinleştirdiğinde göçerler boylar arası iş birliği düzeninin yapısal yordamlarına sarılarak başkaldıracaklardır (Gürün, 1981, s. 199).

Göçer kitlelerinin Karahanlılar yahut Selçuklular gibi bozkır kökenli devlet ve imparatorlukların askeri temelini teşkil etmeleri (Peacock, 2015, s. 40), söz konusu başkaldırıları bahsi geçen devletler için en önemli sorunlardan biri haline getirmektedir. Tarihe bakıldığında da görülebileceği üzere söz konusu yapıların siyasal iktidarlarını kaybetmeleri ve varlıklarının sonlanması, gerek bozkırdan gelen bir akına katılma gerekse de doğrudan isyan etme biçiminde olsun göçer kitlelerinin başkaldırılarının izini taşımaktadır (Peacock, 2015, s. 21).

Karahanlılar ve Selçuklular'ın feodalleşme eğilimleri ile çatışma (Sadrüddin Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseyinî, 1943, s. 65-66) içine giren kara budun kitleleri göçer töresi sınırları içerisinde işleyen bir örgütlenmeleri bulunan (Biran, 2005b, s. 182-184; Üçok, 1981, s. 99) ve aynı dönemde ortaya çıkmaya başlayan Kara Kitaylar'ın yarattığı basınçla Batı'ya doğru kitlesel bir biçimde harekete geçmiş olan göçer kitleleri ile birleşmiştir (Biran, 2005a, s. 42-43). İlerleyen dönemde Yelü Dashi'nin önderliğindeki Kara Kitaylar'a doğrudan katılacak olan bu göçer kitleleri Togan Han Ahmed döneminden (998-1018) itibaren, Karahanlı topraklarına doğru ilerlemeye başlamışlardır (Bregel, 2003, s. 26; Peacock, 2015, s. 27;). Karahanlı topraklarına gelen göçerler, bölgede Karahanlılar ile şiddetli bir çelişki yaşayan soydaşları ile karşılaşınca onlarla birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Kara Kitaylar'ın yarattığı basınçla Batı'ya göç eden göçerlerin kara budun ile birleşerek Karahanlı ak budunun feodalleşme eğilimlerine karşı yürütülen mücadeleye dahil olmaları kendisini Kutadgu Bilig'de Budist göçer kitlelerinin kastedildiği "kafirin tasfiyesi" çağrılarında (Gökgöz, 2023, s. 132; Kök ve Eker, 2019, s. 24) göstermektedir. Budist göçer kitlelerinin (Bilhassa da varlıklarını hissettirmeye

başlayan Kara Kitaylar'ın), tasfiyesi gerekli olan kafirler olarak anılması, dinsel olmaktan ziyade sınıfsal bir tavrın göstergesidir. Her ne kadar kafir olarak nitelendirilseler de Müslüman göçer kitleleri bölgeye gelen soydaşları ile her zaman çatışmamakta; bilakis, Karahanlı feodalitesi ile olan çelişkileri bağlamında onlara katılmaktadırlar. Karahanlılar'a karşı baş kaldıran göçerler, bozkırın doğusundan gelen soydaşlarının da katılması ile açıktan açığa Karahanlı Hanedanı ile mücadeleye girişecekler ve payitahta doğru ilerlemeye başlayacaklardır. İsyan eden kara budun kitleleri son kertede Balasagun önlerinde Karahanlı hükümdarı Togan Han Ahmed tarafından yenilgiye uğratılacaklardır (Barthold, 1990, s. 299).

Kara Kitaylar'ın yarattığı basınçla batıya ilerleyen göçer kitlelerinin yeni ulaştıkları topraklarda mukim olan göçer kitleleri ile hızlı bir biçimde bir araya gelmeleri meseleyi sadece Kara Kitay önderliğinin siyasal etkisine dayanarak açıklamayı sorunlu hale getirmektedir. Kara Kitay etkisi batıya yönelik kitlesel hareketi açıklamakla beraber söz konusu göçer kitlelerinin bölgedeki göçerlerle nasıl bir araya gelebildiklerini ve göçer kitlelerinin Karahanlılar'dan nasıl yüz çevirdiğini açıklamamaktadır. Burada eksik olan parça, feodalleşme eğilimleri ile göçer töresi arasındaki çelişkedir. Batıya göç eden kitleler ile Karahanlı-Selçuklu feodalitesi ile çelişki içerisinde bulunan göçerleri bir araya getiren şey, göçer töresine bağlı olan bu kitlelerin göçer üretim tarzına mündemiç ön sınıf düzeninde ortaklaşan sınıfsal menfaatleri ve söz konusu menfaatler düzleminde bir araya gelmelerine olanak sağlayan soy bağı ilişkilerinin varlığıdır. Aralarında soy bağı ilişkisi olan göçer kitleleri yaşamlarını idame ettirme ve göçer töresine bağlı bir topluluk olarak varlıklarını yeniden üretebilme ihtiyacı içerisinde; kökleri göçer üretim tarzında bulunan bir kuruma, urana başvurmuşlardır. Aralarında soy bağı ilişkisi olan göçer kitlelerini, kolektif bir bütünlük olarak varlıklarını koruyabilme sürecinde bir araya gelmeye zorlayan törel bir dayanışma ilişkisi olarak uran, Karahanlı-Selçuklu feodalitesi ile çelişki içerisinde olan göçerler ve Kara Kitaylar'ın yarattığı basınç nedeniyle batıya ilerleyen ve göçer töresi içinde yaşayabilecekleri bir yer arayan göçerleri bir araya getirmiş olmalıdır. Kara Kitaylar'ın yarattığı basınçla batıya ilerleyen göçerler, yeni bir yurt arayışları esnasında Karahanlı-Selçuklu feodalitesine karşı baş kaldırmaya başlayan Karahanlı kara budunu uran ilişkisi çerçevesinde bir araya gelmişlerdir. Sayılarının 100.000-300.000 çadırı bulunduğu belirtilen ve son kertede Kara Kitaylar'ın bir parçası olarak karşımıza çıkacak olan bu göçer kitleleri, Karahanlılar'ın feodalleşme eğilimine karşı başkaldıran kara budun ile birleşeceklerdir (Barthold, 2004, s. 109; Gürün, 1981, s. 319).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında Kara Kitaylar'ın batıya doğru hareketinin, Kara Kitaylar'ın önderliğini üstlenen Liao Hanedanı'nın batıya doğru genişleme eğilimlerinden ziyade; Liao Hanedanı'nın önderliğini üstlendiği göçer kitlelerinin kolektif bir edimine (Barthold, 2004, s. 108), denk düştüğü söylenebilecektir. Karahanlı sınırlarına yönelik Kitay akınlarının son kertede Liao soyunu peşinden sürükleyen kara budun tarafından gerçekleştirilmiş olması, Liao tarihlerinde söz konusu göçlerden ve akınlardan bahsedilmemesinde de görülebilmektedir (Barthold, 2004, s. 108). Liao tarihçelerinin söz konusu hareketi kayıt altına almamış olması söz konusu sürecin Liao önderliğinin bir kararı ile değil, kara budunun kolektif hareketi ile gerçekleştiğinin ve Liao önderliğinin söz konusu hareketin peşinde sürüklendiğinin bir göstergesi olarak alınabilecektir.

Yelü Dashi ve onu takip eden Kara Kitaylar bölgeye geldiklerinde X. Yüzyıl'dan itibaren Karahanlı topraklarına akınlar tertip eden bozkır göçlerinden kalan hatırı sayılır bir kitle ile karşılaşmışlardır. Karşılaştıkları obalar, Karahanlılar'a yönelik akınların bakiyesi olup, uğradıkları yenilgilerin ardından Karahanlı hükümdarlarına bağlanmış, onların ordularında savaşmışlardır (Biran, 2005a, s. 34). Söz konusu göçer topluluğu, göçer töresini sadık Kara Kitaylar ile karşılaşınca Karahanlı hükümdarlarına olan bağlılıklarını bir yana bırakıp Yelü Dashi'nin ordusuna katılmışlardır (Biran, 2005a, s. 34).

Karahanlı-Selçuklu feodalitesi ile göçer üretim tarzına yaslanan kara budun arasındaki çelişki doruk noktasına XII. Yüzyılda yükselen Karluk isyanında (Sümer, 1972, s. 111) ulaşacaktır. Karahanlı-Selçuklu iktidarının feodalleşme eğilimleri ve kara budunu göçer töresinden koparmaya yönelik basınçları, Karluklar'ın başkaldırması ile neticelenecektir. İsyanı bastıramayan Karahanlılar, Selçuklu Sultanı Sencer'den yardım isteyeceklerdir. Selçuklular'ın müdahalesi ise Karluklar'ı göçer töresinin bozkırı kapsayan bütünsel etkilerinden birine başvurmaya itecek ve Karluklar göçer töresine bağlı bir biçimde yaşayan Kara Kitay kitlelerini urana çağıracaklardır (Barthold, 1990, s. 348; Sümer, 1999, s. 108). Kara Kitay kitleleri, söz konusu çağrıya karşılık vererek; peşlerine Liao Hanedanı'ndan olan Gür Hanları'nı da takip Karluklar'ın yardımına koşacak ve taraflar Katvan'da karşı karşıya geleceklerdir. 1141'de gerçekleşen Katvan Savaşı'nda Selçuklular ve Karahanlı vasalları Kara Kitay ve Karluk ittifakı karşısında ağır bir yenilgi alacaklardır (Yazıcı, 1992, s. 85). Selçuklu-Karahanlılar'ın yenilgisi, feodalleşmeye direnen Karluklar başta olmak üzere göçer boylarının Kara Kitaylar'a katılması (Biran, 2005a, s. 46; Sümer, 1972, s. 113) ile neticelenecektir. Göçer töresine sadık

kalma eğilimi gösteren Kara Kitaylar, töreye olan sadakatleri dolayısıyla kendilerine katılan (Biran, 2005a, s. 45-47) boylarla birlikte bozkıra hâkim hale geleceklerdir.

Kara Kitaylar'ın müdahalesi, yerel egemen sınıflar ve yerleşik çiftçilerden ziyade göçer üretim tarzı ve töre dairesinde yaşamakta ısrarcı olan göçer kitleler için anlamlıdır. Kara Kitaylar, Çin'in kültürel etkisini taşımakla beraber, üretim ilişkileri ve toplumsal ilişkiler düzleminde göçer töresine özgü pratikleri korumakta (Franke, 1983, s. 11) ve göçer kitlelerinin törel yapılarına müdahaleden kaçınmaktadırlar. Kitan şehirleşme eğilimi bu bağlamda dikkate değerdir. Bozkırda hakimiyet elde etmelerinin ardından şehirler kuran Kitanlar, söz konusu şehirlerde yapının göçebe unsurlarını yerleşikleştirmekten ziyade yapıya dahil yerleşik unsurları ikamet ettirme yoluna giderek göçerlerin törel organizasyonlarına yönelik bir müdahaleden kaçınmışlardır (Jagchid, 1981, s. 81). Özellikle bağlaşıklarının dış sömürü taleplerini kısıtlamayan yapıları nedeniyle göçer boylarının sadakatini koruyabilmektedirler (Biran, 2005b, s. 183-185). Kara Kitaylar'ın Göçer töresine sadakatleri, Maverâünnehir'deki göçer müttefikleri ile olumlu ilişkiler kurmalarını sağlamıştır (Sümer, 1984, s. 97-96). Maverâünnehir'de hakimiyet kuran Kara Kitaylar, Selçuklu-Karahanlı örneğinin aksine doğrudan hakimiyet kurmaktan, fetihten ve dolayısıyla da yerleşik çiftçiler üzerinde egemen bir sınıf olarak yükselmekten kaçındıkları ölçüde; önderlik ettikleri göçer kitleleri ile göçer töresinin göçer üretim tarzının genel çerçevesini korumaya yönelik pratiklerini eksen alan çelişkileri ertelemeyi başaramışlardır (Biran, 2005b, s. 185-188).

Sonuç

Göçer üretim tarzı, Avrasya Bozkırları'nın göçer halkları nezdinde feodalite öncesinin hâkim iktisadi-siyasi örgütlenme biçimidir. Avrasya Bozkırları'nın nesnel koşullarında gelişen keşiflerden türeyen Göçer üretim tarzı, bir üretim tarzı olarak ideal bir tip olmadığı gibi tarihsiz ve bu bağlamda dönüşüm ve tasfiyeye karşı bağışık değildir. Avrasya'nın göçer toplulukları, nesnel koşullar onları zorladığında ve kolektif varlıklarını göçer üretim tarzı dairesinde yeniden üretme olanaklarını kaybetmeye başladıklarında, feodal üretim ilişkilerine eklemlenme ve/veya içsel dinamiklerinin biçimini dönüştürme yoluyla feodalleşmeye yönelmektedirler. Feodalleşme, içsel ve dışsal dinamiklerin birlikte etkisi ile gerçekleşmektedir. Dışsal dinamik, feodal topluluklar üzerine kurulan hakimiyetin göçer töresine içkin dış sömürü ilişkileri biçiminin sınırlarını aşmasının bir sonucudur. Feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyette somutlaşan dışsal dinamikler göçer üretim tarzına ait çelişkiler yani içsel dinamiklere bağlanmaktadır. Orun/ülüş mekaniklerince beslenen servet eşitsizliği

ve ak budunun siyasal iktidar işlevleri üzerindeki hakimiyetinde somutlaşan soy bağı hiyerarşisi olarak tanımlayabileceğimiz içsel dinamikler, feodal artığın toplumsal formasyonun hakimiyet alanına girmesi ile birlikte feodalleşme sürecine katılmaktadır. Feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyet, törel yapının ön sınıf düzeninde tuttuğu sınıflaşma eğilimlerine törel sınırları aşmaya yönelik kuvvetli bir olanak sağlamaktadır. Böylece ön sınıf ilişkilerini sınıf ilişkilerine dönüştürecek yordamların keşfi olanaklı hale gelmektedir. Feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyet ve göçer toplumun içsel “ön sınıf” dinamikleri, feodalleşme süreçlerinde farklı ağırlıklar göstermektedirler. Söz konusu ağırlık dağılımı feodalleşme sürecinin karakterini belirlemektedir. Karahanlılar özelinde yukarıda sıralanan yordamlar yerleşik feodal topluluklar üzerine kurulan hakimiyetin belirleyiciliği altında bir araya gelmektedir. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan Karahanlılar, Türk-İslam feodalitesi olarak adlandırabileceğimiz bir yapıya dahilken Cengiz Han’ın Moğol İmparatorluğu ve onun özellikle İç Asya’daki bakiyeleri göçebe feodalitesi olarak adlandırılan bir yapı ortaya çıkarmışlardır.

Göçer üretim tarzının feodalite lehine tasfiyesi süreci, özellikle yerleşik feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyetin dönüşüm sürecinde ağırlık teşkil ettiği örneklerde karşımıza ikili üretim tarzı ve ikili sınıf yapısı olgularını çıkarmaktadır. Moğol feodalleşmesi gibi iç dinamiklerin ağırlıkta olduğu örneklerde törel yapının tasfiyesi, egemen sınıf işlevlerinin ortaya çıkması ve gelişmesi göçer üretim tarzına mündemice yapısal formasyonların dönüştürülmesi merkezinde gerçekleşirken, yerleşik feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyetin ağırlıkta olduğu örneklerde karşımıza yerleşik feodal unsurlar üzerinde tebarüz eden sınıf ilişkileri ile göçer topluluk içinde işleyen ön sınıf ilişkilerinden müteşekkil ve biri diğeri içinde erimeyen ikili bir yapısal durumu çıkmaktadır. Söz konusu ikili yapısal durum, yerleşik çiftçiler üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenerek onların artı emeğine el koyan ak budununun aynı anda egemen sınıf işlevlerini korumak için kara budun ile ön sınıf düzleminde ilişki kurmak zorunda olduğu; kara budunun ise törel alanın içerisi ve dışarısı arasında kurulan sosyal iş bölümüne dayanarak yerleşik çiftçilerin artı emeğine ve topraklarına (otlak olarak kullanmak amacıyla) talip olduğu ve aynı zamanda söz konusu taleplerini gerçekleştirmesi için aynı kaynağa talip olan ak budun ile karşı karşıya geldiği çelişkili bir durum ile neticelenmektedir. İkili sınıf yapısı söz konusu bu çelişkili durumun adıdır.

İkili bir sınıf yapısından bahsettiğimiz koşullar, bizi aynı zamanda çatışan sınıfsal yapıların üzerine kurulduğu ve çatışan sınıflar dolayısıyla uzam-zamanda karşı karşıya gelen üretim tarzları ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu bağlamda göçer feodalleşmesi sürecindeki ikili sınıf yapısı esasında göçer üretim tarzı ile feodal üretim tarzının sınıflaşmaya çalışan ak budun ve ön sınıf düzeninde kalmakta ısrarcı kara budun arasındaki çatışma dolayısıyla karşı karşıya gelmesine tekabül etmektedir. Söz konusu çatışmanın kaderi, ilgili toplumun feodalleşmesi yahut feodalleşme süreçlerinin kesilmesi ve topluluğun göçer üretim tarzı alanına geri çekilmesi ile neticelenebilecektir. Burada sonuç, çatışan üretim ilişkilerinin birbirine eklemlenip eklemlenemeyeceğine yani eklemlenme-çelişme dinamiklerine bağlıdır. Şayet çatışan üretim ilişkileri feodal üretim tarzının belirleyiciliği altında, feodaliteye uyumlu formlara tercüme yoluyla eklemlenebilirse o zaman feodalleşme süreci ilerleyebilecektir, aksi durumda ise feodalleşme süreci kesintiye uğrayacaktır.

Karahanlı feodalleşme süreci, yukarıda tarif edilen ilişkiler düzleminde gerçekleşmiştir; bu bağlamda da gerek ikili sınıf yapısının gerekse de üretim ilişkilerindeki ikilik ve buna bağlı olan eklemlenme çelişme sorunlarının izlerini bünyesinde taşımaktadır. Yerleşik feodal topluluklar üzerinde egemen olan Karahanlılar, söz konusu hakimiyeti münhasıran dış sömürü ilişkileri kurmayı gerektiren göçer töresinin sınırları dışına çıkarak kurmuşlardır. Göçer töresi, göçer topluluklara törel alanın; yani göçer üretim tarzına bağlı soy bağı düzeninin dışında kalan unsurları dış sömürü kaynağı olarak hakimiyet altına almayı buyururken Karahanlılar örneğinde hakimiyet, Karahanlı ak budununun yerleşik feodal topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmesi ile neticelenmiştir. Böylece yerleşik topluluklar üzerinde feodal nitelikte bir hakimiyet ve dolayısıyla yerleşik toplulukların artı emeğine el koymaya ilişkin feodal ilişkiler ortaya çıkmıştır. Karahanlı ak budununun yerleşik topluluklar üzerinde feodal artık sağma ilişkileri kurması yahut kurulu ilişkilerin başına egemen sınıf işlevlerinin üstlenilmesi yoluyla geçmesi; ön sınıf konumundan egemen sınıf konumuna ilerlemesinin önünü açmıştır.

Karahanlı feodalleşme süreci, göçer töresinin sınırlayıcı etkisine bağlı olarak ön sınıf aşamasında kalan ak budunun, egemen sınıf işlevlerini göçer üretim tarzının iç mekaniklerine bağlı olarak değil de üzerinde hakimiyet kurulan feodal topluluklar ve artı emeğin, sınıflaşma sürecinde törel alanın dışına çıkmaya yönelik sağladığı olanaklar dayanarak üstlenmesi ile başlamıştır. Göçer üretim tarzının kara budun nezdinde işlevini koruduğu erken dönemlerde Karahanlı ak budununun egemen sınıf

işlevlerini üstlenmesi yerleşik topluluklar ile sınırlı kalmıştır. Karahanlı yönetici uruğu yerleşik topluluklar karşısında feodal egemen konumunu elde etmesine rağmen, egemen sınıf konumunu elde etmesinin ve korumasının dayanağı olan kara budun karşısında ön sınıf düzenine özgü işlevleri egemen sınıf işlevlerine doğrudan tahvil edememiş, kara budunun ön sınıf konumunu korumaya yönelik sınıf mücadeleleri ile sınırlanmıştır.

Yerleşik feodal topluluklar üzerinde kurulan hakimiyet, ak buduna törel alanda yasaklanmış iç sömürü dolayısıyla yoksun kaldıkları artı emeği sağlamış ve ek olarak, göçer üretim tarzı içerisinde elde edilen servet ve üstlenilen siyasal iktidar işlevlerinin, yerleşik sınıflar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmek için kullanılabilmesi için gerekli zemini teşkil etmiştir. Bu bağlamda Karahanlılar'ın Maverāünnehir'deki hakimiyeti, göçer töresinin, sınıflaşma yönünde gelişmesini engellediği (Sneath, 2007, s. 21) birikim ve siyasal işlevleri, göçer kitleler üzerinde olmasa da yerleşikler üzerinde törel sınırların aşıldığı bir düzleme taşımayı mümkün kılmıştır.

Karahanlı ak budununun yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenmeye başlaması ile ak budun ve kara budun arasındaki çelişkiler şiddetlenmiştir. Yerleşik feodal topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenen ve feodal köylünün artı emeğine talip olan ak budun, söz konusu artı emeği göçer töresi uyarınca talep eden kara budun ile karşı karşıya gelmiştir. Kara budunun törel alanın içerisi ve dışarıları arasındaki sosyal iş bölümüne dayanarak yerleşik topluluklardan dış sömürü yoluyla artık temellük etmesi; egemen sınıf işlevlerini üstlenmekte olan ak budunu, sınıf ittifakı kurduğu yerel feodal egemenler ve feodal doğrudan üreticiler ile karşı karşıya getirmiştir. Ek olarak ak budun, kara budunun ülüş dolayısıyla el konulan feodal nitelikte artı emekten pay talep etmesi ve bu esnada ak budun karşısında iç sömürü olarak nitelenebilecek ilişkilere girmeye gösterdiği dirençle de karşı karşıya kalmaktadır. İkili sınıf yapısının temeline yerleşen bu çelişkiler, ak budunun egemen sınıf işlevlerin üstlenme sürecinde kara buduna olan yapısal-askeri bağımlılığı ile de biçimlendirilmektedir. Yani ak budun, yerleşik topluluklar üzerinde egemen sınıf işlevlerini üstlenirken kara budun ile çelişmekte ama aynı zamanda çelişkiyi ortaya çıkaran egemen sınıf konumu için kara buduna bağımlı kalmaktadır.

Yukarıda tarif edilen çelişki-bağımlılık hali ikili sınıf durumudur. Söz konusu durum, göçer üretim tarzına özgü üretim ve bölüşüm ilişkilerinin feodalite ile uyumlu biçimlere tercüme edilmediği, yani feodaliteye eklenmediği koşullarda kara

budunun siyasal yapıdan kopması ve münhasıran kara buduna dayanan hali ile Karahanlı hakimiyetinin tasfiye olması ile neticelenecektir.

Üretim tarzlarının eklemelenmesi süreçleri, toplumsal sınıflardan ve onların mücadelelerinden bağımsız olmadığı için; kara budunun feodalleşmeye karşı gösterdiği direnç, ak budunun egemen sınıf işlevlerini kara buduna dayanarak üstlenmesini bir sorun haline getirir ve feodalleşme yanlısı fraksiyonları yerel feodal unsurlar ile sınıf ittifakına zorlar. Söz konusu sınıf ittifakı Kutadgu Bilig yahut Siyasetname gibi eserlerin temel motifleri arasında yer almaktadır. Söz konusu eserler göçer kitlelerinin Türk-İslam feodalitesinin egemen sınıfları için teşkil ettiği önemi anlarken; aynı zamanda Egemen sınıf işlevlerini üstlenen Türk soylularının kara buduna olan bağımlılığına karşı keskin bir eleştirelliği ihtiva etmekte ve söz konusu bağımlılığın aşılması için son kertede yerel feodal unsurlar ile feodalleşmiş Türk soyluluğu arasında bir sınıf ittifakına ilişkin yordamları öneri olarak sunmaktadırlar.

Karahanlılar özelinde eklemelenme çelişme ilişkileri, eklemelenme sürecinin ağırlık kazandığı bir görünüm arz etmektedir; ama eklemelenme süreci bedelsiz değildir. Karahanlı feodalleşmesi Karahanlı devletinin ortaya çıkmasında rol alan göçer kitleleri ile sürekli bir çelişme içinde ve uzun erimli ve şiddetli sınıf mücadeleleri sonucunda galebe çalabilmiştir. Karahanlı yönetici soyu ve bağlı ak budun unsurları tarafından temsil edilen eklemelenme eğilimi, göçer üretim tarzı düzeninde yaşamakta ısrarcı olan kara budun kitlelerinin şiddetli tepkisi ile karşılanmıştır. Söz konusu tepki XI. Yüzyıldan itibaren şiddetini giderek arttırmış ve özellikle Karluklar'ın başını çektiği isyanlar ile neticelenmiştir. Karahanlılar'ın Selçuklular'ın vassalı haline gelmesi ile birlikte Selçukluları da karşısına alan göçer isyanları ilk başlarda Karahanlı-Selçuklu feodal ittifakı tarafından bastırılabilmişse de bozkırdan gelen ve Kara Kitaylar olarak bildiğimiz göçer kitlelerinin Karluklarla Uran kurumu etrafında bir araya gelmesi sonrasında Karahanlı-Selçuklu egemenliğinin siyasal olarak son bulması ile neticelenmiştir. Feodalleşme süreci ise son bulmamış; lokal ve sınırlı parantezlere rağmen ilerlemeye devam etmiştir.

Kaynakça

- Agacanov, S. G. (2003). *Oğuzlar*. (A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahincanov, S. M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Akpınar, T. (1994). *Türk Tarihinde İslâmiyet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Aksan, D. (2008). Divan'da XI. Yüz Yıl Türk Yaşamıyla ilgili Kayıtlar Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 7-12.
- Aksaraylı Kerimeddin Mahmud (1948). *Selçukî Devletleri Tarihi*. (M. Nuri Gençosman, Çev.). Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Asad, T. (1979). Equality in Nomadic Social Systems? Notes Towards the Dissolution of an Anthropological Category. L'equipe ecologie et anthropologie des sociétés pastorales (Ed.). *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* içinde (s. 419-428). Cambridge: Cambridge University Press.
- Avcıoğlu, D. (1985). *Türklerin tarihi Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi
- Avcıoğlu, D. (1983). *Türklerin Tarihi İkinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Barisitz, S. (2017). *Central Asia and the Silk Road: Economic Rise and Decline over Several Millenia*. Cham: Springer.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (H. Dağ, Çev.). Ankara: Çağlar Yayınları.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Başer, S. (1990). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayram, M. (2001). Anadolu Selçukluları'nda Devlet Yapısının Şekillenmesi. *Cogito*, 2001(29-Selçuklular), 61-73.
- Belek, K. (2014). Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: "Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII Yüzyıl)". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-42.
- Benjamin, C. (2018). *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE-250 CE*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berktaş, H. (1999). Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek. *Cogito*, 1999(17-Bizans), 68-112.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Biran, M. (2007). *Chinggis Khan*. Londra: Oneworld Publications.

- Biran, M. (2005a). *The Empire of Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biran, M. (2005b). True to Their Ways: Why the Qara Kitai did not Convert to Islam. R. Amitai ve M. Biran (Ed.). *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* içinde (s. 175-199). Leiden: Brill.
- Bodmer, J. P. (2001). Selçuklular Anadolu'da. *Cogito*, 2001(29-Selçuklular), 33-47.
- Bosworth, C. W. (1998). The Ghaznavids. M. S. Asımov ve C. E. Bosworth (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia Volume IV – The Age of Achievement: A. D. 750 to the End of the Fifteenth Century – Part One: The Historical Social and Economic Setting* içinde (s. 95-117). Paris: Unesco Publishing.
- Bosworth, C. W. (1968). A Propos de l'Article de Mohamed Kadr: "Deux Actes de Waqf d'un Qarahaniide d'Asie Centrale". *Journal Asiatique*, CCLVI, 449-453.
- Bozdemir, M. (1982). *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill.
- Cahen, C. (2008). *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*. (T. Andaç ve N. Uğurlu, Çev.). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*. (Y. Yücel ve B. Yıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cahız (1939). *Türklerin Faziletleri ve Övgüleri*. (O. F. Olcay, Çev.). İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Davidovich, E. A. (1998). The Karakhanids. M. S. Asımov ve C. E. Bosworth (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia Volume IV – The Age of Achievement: A. D. 750 to the End of the Fifteenth Century – Part One: The Historical Social and Economic Setting* içinde (s. 119-143). Paris: Unesco Publishing.
- Dede Korkut Masalları*. (A. Tataroğlu, Çev.). (1968). İstanbul: Keloğlan Yayınları.
- Di Cosmo, N. (2015). China-Steppe relations in Historical Perspective. J. Bemman ve M. Schmauder (Ed.). *Complexity and Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE* içinde (s. 49-72). Bonn: Rheinische Friedrich - Wilhelms Universität.

- Di Cosmo, N. (2010). Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. D. Sneath ve C. (Ed.). *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* içinde (s. 10-42). Kent: Global Oriental.
- Di Cosmo, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10(1), 1-40.
- Dilâçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divitçioğlu S. (2005). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2004). *Orta Çağ Türk Toplumları Hakkında*. İstanbul: Cogito.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy Konat Devlet*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Durmuş, İ. (2019). Kazakistan'da Sakalar. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 185-196.
- Dyson-Hudson, R. ve Dyson-Hudson, N. (1980). Nomadic Pastoralism. *Annual Review of Anthropology*, 9, 15-61.
- Ebû Dülef (1975). Ebû Dülef'in "Risale"sinden Türk Ülkeleri İle İlgili Kısımın Tercümesi. (R. Şeşen, Çev.). *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahu: İbn Fazlan Seyahatnamesi* içinde (s. 81-92). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Eden, J. (2019). *Warrior Saints of The Silk Road: Legends of The Karakhanids*. Leiden: Brill.
- Eglar, Z. ve Magnarella, P. J. (1971). View of Social Classes in the Eleventh Century Karakhanid State. *Anthropos*, 66(1./2.), 232-238.
- El-Ömeri, Ş. b. F. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım -Mesaliku'l Ebsar*. (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Erdost, M. İ. (1989). *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri – Asya Biçimi ve Feodalizm*. Ankara: Onur Yayınları.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Findley, C. V. (2005). *The Turks in World History*. New York: Oxford University Press.

- Frachetti, M. D. (2008). *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. Berkeley: University of California Press.
- Franke, H. (1983). The “Treatise on Punishments” in the “Liao History” – An Annotated Translation. *Central Asiatic Journal*, 27(1), 9-38.
- Frenkel, Y. (2005). The Turks of the Eurasian Steppes in Medieval Arabic Writing. R. Amitai ve M. Biran (Ed.). *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* içinde (s. 201-241). Leiden: Brill.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı XI. Yüzyıl – Türk Hakimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Golden, P. B. (2011). *Central Asia in World History*. New York: Oxford University Press.
- Gökgöz, S. S. (2023). Türk Hakanlığı Muhiti Türk İslam Kaynaklarında Kâfir. *Milli Folklor*, 18(137), 123-133.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*. (H. İnalçık, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gumilev, L. N. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl* (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Gürün, K. (1981). *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Karacan Yayınları.
- Harmatta, J. ve B. A. LITVINSKY (1996). Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule. B. A. Litvinsky, Z. Guang-da ve R. S. Samghabadi (Ed.). *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* içinde (s. 367-402). Paris: Unesco Publishing.
- Haug, R. (2019). *The Eastern Frontier: Limits of Empire in Late Antique and Early Medieval Central Asia*. London: I. B. TAURIS.
- Hillebrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. (Ç. Kafesçioğlu, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Honeychurch, W. (2014). Alternative Complexities: The Archaeology of Pastoral Nomadic States. *Journal of Archaeological Research*, 22(4), 277-326.
- Huncan, Ö. S. (2005). Orta Asya’da X-XIII. Yüzyıllarda “Türk” adı Üzerine Bazı Kayıtlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 5-12.
- İbn Fazlan (1975). *Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahi: İbn Fazlan Seyahatnamesi*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.

- İnalçık, H. (2016). *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Jagchid, S. (1981). The Kitans and Their Cities. *Central Asiatic Journal*, 25(1/2), 70-88.
- Jettmar, K. (1954). Les Plus Anciennes Civilisations D'éleveurs des Steppes d'Asie Centrale. *Chaiers d'Histoire Mondiale*, 1(4), 760-783.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: MEB.
- Kalkan, M. (2020). Türk Devletlerine-Beyliklerine Ait Unik-Nadir Sikke Örnekleri ve Numizmatik Bilimi Açısından Önemleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 29-62.
- Karaalioğlu, S. K. (1980). *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi 1: Başlangıçtan Tanzimata*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.
- Karadeniz, A. (2019). İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 25-36.
- Kâşgarlı Mahmûd (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. (S. T. Yurtsever, Çev.). İstanbul: Kabaııı.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*. (Ö. Suveren, Çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Khazanov, A. M. (1994a). The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of Eurasian Steppes. M. Gervers ve W. Schlepp (Ed.). *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to Adriatic* içinde (s. 11-33). Toronto: Joint Centre for Asia Pacific Studies.
- Khazanov, A. M. (1994b). *Nomads and the Outside World*. (J. Crookenden, Çev.). Madison: University of Wisconsin Press.
- Khazanov, A. M. (1981). The Early State among the Eurasian Nomads. H. J. M. Claessen ve P. Skalnik (Ed.). *The Study of State* içinde (s. 155-175). The Hauge: Mouton Publishers.
- Klyaštorniy, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. (S. Acar, A. Temizkan, M. Duranlı, A. Havuşı ve E. Aktaş, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Klyashtorniy, S. G., ve SULTANOV, T. İ. (2013). *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*. (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Knobloch, E. (2001). *Monuments of Central Asia: A Guide to Archaeology, Art and Architecture of Turkestan*. London/New York: I. B. Tauris.
- Koca, S. (2017). Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-80.
- Kortepeter, C. M. (1968). The Origins and the Nature of the Turkish Power. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 241-285.
- Kök, A. ve Eker, Ö. (2019). Yusuf Kutadgu Bilig'de Oğuz Türkçesi'ne Türkçe Ne Söyletir. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 20-59.
- Köprülü, M. F. (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt 1: Kuruluş Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kradin, N. K. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. J. Bemmann ve M. Schmauder (Ed.). *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 5* içinde (s. 11-48). Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Kradin, N. K. (2003). Ernst Gellner and Debates on Nomadic Feudalism. *Social Evolution & History*, 2(2), 162-176.
- Lattimore, O. (1979). Herdsmen, Farmers, Urban Culture. L'équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (Ed.). *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* içinde (s. 479-490). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lefébure, C. (1979). Introduction: the Specificity of Nomadic Pastoral Societies. L'équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (Ed.). *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* içinde (s. 1-14). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, G. L. (1974). Introduction. G. L. Lewis (Ed.). *The Book of Dede Korkut* içinde (s. 9-23). Middlesex: Penguin Books.

- Litvinsky, B. A., ve Guang-Da, Z. (1996). Historical Introduction. B. A. Litvinsky, Z. Guang-da ve R. S. Samghabadi (Ed.). *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* içinde (s. 19-34). Paris: Unesco Publishing.
- Markov, G. E. (2001). The Social Structure of the Nomads of Asia and Africa. D. DeWeese (Ed.). *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel* içinde (s. 315-340). Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
- Марков, Г. Е. (2010). *Кочевники Азии: Структура Хозяйства И Общественной Организации*. Москва: URSS.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Moghadam, F. E. (1988). Nomadic Invasions and the Development of Productive Forces: An Historical Study of Iran (1000-1800). *Science & Society*, 52(4), 389-412.
- Negmatov, N. N. (1998). The Samanid State. M. S. Asimov ve C. E. Bosworth (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia Volume IV – The Age of Achievement: A. D. 750 to the End of the Fifteenth Century – Part One: The Historical Social and Economic Setting* içinde (s. 77-94). Paris: Unesco Publishing.
- O’laughlin, B. (1975). Marxist Approaches in Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 4, 341-370.
- Ögel, B. (2000a). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2000b). *Türk Kültür Tarihine Giriş VII*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özdemir, A. M. (2008). *Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikası*. Ankara: Dipnot.
- Peacock, A. C. S. (2016). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*. (Z. Rona, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bakası Kültür Yayınları.
- Peacock, A. C. S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Petrushevsky, I. P. (1970). Rashīd Al-Dīn's Conception of The State. *Central Asiatic Journal*, 14(1/3), 148-162.

- Reichl, K. (1992). *Turkic Oral Epic Poetry*. New York & London: Garland Publishing.
- Runciman, H. S. (1943). Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler. *Bellekten*, VII(25), 45-57.
- Sadrüddin Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseyinî (1943). *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*. (N. Lügäl, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saidov, A., Anarbaev, A. ve Goriyacheva, V. (2011). The Ferghana Valley: The Pre-Colonial Legacy. S. F. Starr, B. Beshimov, I. I. Bobolukov ve P. Shozımov (Ed.). *Ferghana Valley içinde* (s. 3-28). New York: M. E. Sharpe.
- Sevim, A. ve Bosworth; C. W. (1998). The Seljuqs and the Khwarazm Shahs. M. S. Asımov ve C. E. Bosworth (Ed.). *History of Civilizations of Central Asia Volume IV – The Age of Achievement: A. D. 750 to the End of the Fifteenth Century – Part One: The Historical Social and Economic Setting içinde* (s. 145-175). Paris: Unesco Publishing.
- Sinor, D. (2005). Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58(1), 3-14.
- Sinor, D. ve Klyashtorny, S. G. (1996). The Türk Empire. B. A. Litvinsky, Z. Guangda ve R. S. Samghabadi (Ed.). *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 içinde* (s. 327-348). Paris: Unesco Publishing.
- Sneath, D. (2007). *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society & Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York: Columbia University Press.
- Spinei, V. (2009). *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden: Brill.
- Spuler, B. (2015). *Iran in the Early Islamic Period*. Leiden: Brill.
- Standen, N. (2005). What Nomads Want: Raids, Invasions and the Liao Conquest of 947. R. Amitai ve M. Biran (Ed.). *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World içinde* (129-174). Leiden: Brill.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (1984). *Eski Türkler'de Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Şahin, O. G. (2022). *Törenin Ekonomi Politikası*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, O. G. ve ÖZDEMİR, A. M. (2022). Orta Asya Göçerlerinde Otlak ve Su Kaynakları Üzerindeki Hakimiyet Ve Soy Bağı Örgütlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 36, 75-96.
- Taneri, A. (1993). *Harezmşahlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tanilli, S. (1995). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş II Orta Çağ*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig'in Felsefi Bağlamı. *Milli Folklor*, 16(124), 5-16.
- Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavids and Seljuk Turks: Poetry as a Source for Iranian History*. New York: Routledge.
- Thompson, E. A. (2004). *The Huns*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Bellekten*, IX(35), 305-318.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (2014). *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Turan, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Üçok, B. (1981). *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Vladimiritsov, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*. (A. İnan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yusuf Has Hacib (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. (R. R. Arat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Wolf, E. R. (2019). *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*. (H. Çalışkan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Хазанов, А. М. (1975). *Социальная История Скифов: Основные Проблемы Развития Древних Кочевников Евразийских Степей*. Москва: Наука.

Xingliang, H. ve Hongzhen, G. (2015). *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*. (E. Ulun, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Summary

The aim of the article is to analyse the social contradictions and structural transformations active within the process of transition from the nomadic mode of production to the feudal mode of production at the period of Karakhanid State. In order to understand the social aspects of the transition in question, the transformation of relations of production, class structure, political structure in reference with the class structure and the social struggles that emerged at the process of transition are going to be analysed.

The analyse concerned, demands certain theoretical approach that aimed to express the social relations in reference to the relations of production and class struggles. Therefore we are going to focus not on the political history or the chronological aspect of the Karakhanid period but on the relations of production and the class struggles. To be able to analyse the social relations a certain toolset also needed. The toolset that we are going to employ within our analyse is conceptualised under the term “Nomadic Mode of Production”. The reason of employment the theoretical toolset formed under the concept of nomadic mode of production lies at the process of establishment of Karakhanid State. At the early period of the Karakhanids the nomadic polities which followed the Karakhanid elite and made the establishment of Karakhanid state and hegemony over local feudal factions possible is organised within the frame of nomadic mode of production and kept insisting on to live under the conditions determined by that mode of production as the Karakhanids spread and deepen their hegemony over the lands where the feudal relations of production are occupying the hegemonic position. The form determining effects of Nomadic Mode of Production from which the constituent contradictions of Karakhanid period derived from, is a key factor to understand the social transformations and contradictions during the emergence and establishment periods of Karakhanids.

The insistence of nomads to live and to be adressed under the conditions of nomadic mode of production and the Karakhanids' tendency to establish themselves as the ruling class both over the feudal factions and nomads resulted with the duality of modes of production and the dual class situation. The duality of the modes of production emerges as the bi product of class struggles between aq budun and qara budun on the axis of the establishment of feudal class hegemony versus the clinging onto the pre-class establishment which prevents the emergence of intra-exploitation of surplus labor of Nomads.

The duality formed around the social struggles of aq budun and qara budun results with the dual class situation. Within the Karakhanid society, there are two class relation systems based on the duality of modes of production. One hand there is pre-class relations between aq budun and qara budun under the coverage of nomadic mode of production; on the other hand there is feudal relations consists direct producers of feudal surplus labor and the ak budun now possessing the functions of ruling class and through those functions seize the surplus labor of feudal communities. But aq budun has not been cleared from the rivals when it comes to the question of the feudal surplus labor. Because the qara budun also demand their share in accordance with the mechanisms of social organisation of labor of nomadic mode of production and if aq budun is not be able to fulfill the requests about the surplus labor of feudal communities, qara budun does not hesitate from taking a direct action.

The problem of seizure of the feudal surplus labor adds to the inherent contradictions within the nomadic mode of production. Under the transition period aq budun confronts the qara budun not only in the usual frontlines of class struggles which mainly revolves around

the conflicts between class tendencies and pre-class mechanisms but also the problem of the seizure of feudal surplus labor. Because the nomadic masses insisted and kept living under the coverage of nomadic mode of production and their constituent role of during the process of assuming the ruling class position over the local feudal social formations, aq budun is dependent to them. Therefore qara budun's demands for feudal surplus labor and resistance to introduction of feudal exploitation relations into nomadic relations of production is have to be met by the aq budun.

As the feudalisation process progress, ak budun became a part of the feudal ruling class and by the functions of class hegemony, acquired the means and the ability to seize the feudal surplus labor independent from "töre" and the mechanisms of social distribution which belongs to the nomadic mode of production. The ability mentioned forms a dependent relations between ak budun and feudal society. After taking over the ruling class position, aq budun faces with the necessity of protection of feudal relations which contradicts with the relations between aq budun and qara budun. The relations between aq budun and qara budun conflicts with the aq budun's newly acclaimed class position.

The class Conflicts of dual class situation and duality of modes of production have two possible outcomes. The relations of production which feeds the conflicts within the dual class situation either articulate or contradict. Articulation means the Translation of the nomadic relations of production to the forms which harmonious with the feudal relations of production. The latter possible outcome means either retraction to the sphere of the nomadic mode of production or dissolution of the political entity by the nomadic masses.

Facing the problems aforementioned, Karakhanid elite is forced to form a class alliance with the local feudal factions and confront against their nomadic brethren. Because the nomadic masses rejected the subjugation to feudal means of social relations, the attitude and actions of Karakhanid elite which increasingly gain more feudal character sparked the flames of rebellions of the nomadic masses which finally managed to dissolve the Karakhanid state with the introduction of Kara Qitai. However the Historical tendency of feudalisation does not stop functioning and the tendency of feudalisation kept progressing through the history of Eurasia.